

ՇԱՐԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄՍԱԿԱՆ

ԱԶԳ. ԿՐԾՆԻ. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ
ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ — ՀԱՏՈՐ ԵԹՆԵՐՈՐԴ

ՏԵՏՐ ՈՒԹՆԵՐՈՐԴ — ՕԴՈՍՏՈՍ 1875

- Ա. Հոգևոր էմիգրանտ Գրգորյանի գիրքը և զինքն :
- Բ. Պարսկական աղբյուրից հանդիպող մի քանի հոգևորականներ :
- Գ. Հայաստանի նորագիտական հոգևորականները և իրենք :
- Դ. Վեդ. — Հանդիպում Ս. Պետրոսի և Ս. Մարգարիտի :
- Ե. Բարդուղիմեոս — Աղապարիցի :
- Զ. Հանդիպումներ — Նիկիա :
- Է. Այլ և այլ :

ՅԱՐՄԱՆ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԱՆՍ Զ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԵՐ
— 1875 —

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM
OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND
ANATOMY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND
ANATOMY

RECEIVED

FROM THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND
ANATOMY

RECEIVED

FROM THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND
ANATOMY

RECEIVED
FROM THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND
ANATOMY

RECEIVED
FROM THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND
ANATOMY

ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԱՄ ԿՂԵՐԱԿԱՆ

ԴՊՐՈՑՆԵՐ ՊԵՏՔ ԶԵՆ (1)

Մանգումէ օրագրոյ 2847րդ. թուոյն մէջ շարունակութիւն և վերջ եղող խի պէտքէն հաշարէն վերնագրով խմբագրական յօդուածում մի քանի այլ կէտերու հետ հետեւեալ պարբերութիւնը կարգացի, զոր չեմ կարող լռութեան տալով անցնիլ։ Ահաւասիկ։

«Էջմիածինոէ պիւր բարաս մեքթէպի աչքլոր, հէրքէս աղլաեաճաք եւերտէ՝ տէվինտի, կիւնտէն կիւնէ մանասթըրլարա թագովիյէթ վերլլմէք տիւշիւնիւլմէքտէ տիր, վէ հաթտա սահմանագրութիւնտա պիլիէ էհէմ»

(1) Այոն յօդուածը Ս. Էջմիածնի միաբնակներէն գրուած և ՅՈՒՍՈՑ մէջ հրատարակուիլը խնդրուած է, Ծ. Խմբ.

միյէթ վերիմիջ տիրոջ ևն:

Այս պարբերութիւնը պարունակող յօդուածը թեր-
քերէն լեզուաւ գրուած լինելով՝ ես ևս պարտաւոր էի
ըստ այնմ պատասխանել, սակայն խնդիրն մասնաւորաց
և այն միայն թրքերէն իմացող մերազնեաց չը վերա-
բերելով, պէտք է որ՝ ընդհանուրինը նախագասեմ և
պաշտպանեմ, և ըստ այնմ՝ ինչ յարգելի և քաղցր է
Հայերէն լեզուաւ փոխարինել ներկայ պատասխանը:

Մեծարգոյ խմբագիրն քաջ պիտի իմանայ՝ որ դաս-
տիարակութեան և ուսումնառութեան տեղեաց՝ ինչ
պէս նաև նոցա մէջ աւանդուած ուսմանց և գիտու-
թեանց շրջանաց մէջ մեծ և էական տարբերութիւնք
և պայմանք կան, ուստի չէ կարելի ամենուն միանգա-
մայն Դպրոց անունը և նորա պարտաւորութեան շրջանը
մի ուղղութեամբ ըմբռնել, այսինքն Դպրոց թրքերէն
բառով առանց խտրութեան՝ ամեն ուսումնավայրերը
մի օրինակ անուանել, վասն զի լոկ Դպրոց՝ որ բառա-
կան պարզ իմաստով և թարգմանութեամբ Դպրոց կը նը-
շանակէ, ոչ կը համապատասխանէ այլ և այլ կարգի
և աստիճանի՝ ինչպէս նաև տարբեր տարբեր նպատա-
կաց յատկացեալ ուսումնավայրաց և վարժարանաց նը-
շանակութեան, և ոչ նոցա բովանդակած շրջանաց և
պարտաւորութեանց ճիշդ իմաստը կը յայտնէ և ոչ
կարող է յայտնել. ուստի թողմք թրքերէն Դպրոց
բառը, և Հայերէն ճիշդ Դպրոց նշանակող բառի իմաս-
տով խօսիմք:

Անցեալ դարուց մէջ եթէ այսպիսի անուանց և բա-
ռից նկատմամբ շփոթութիւնք և անխտրութիւնք ե-
ղած լինին, սակայն ներկայ դարուս և այսուհետև ա-
ւելի ևս զարգանալով՝ ներքին չէ այլ և այլ խնդրոց և
առարկայից վերաբերեալ անուանքը միմեանց հետ չը
փոխել, ինչպէս է Դպրոց բառը:

Դպրոց եթէ կարողանամք և ներքին լինի մի քանի
տեսակ վարժարանաց և կրթարանաց վերայ՝ առանց մեծ
տարբերութիւն և սխալումն պատճառելոյ՝ յատկացնել
և այնպէս իմանալ, սակայն միթէ կարելի և ներքին է

ժողովրդական և համալսարանին և առհասարակ ամեն ժողովրդական և բանական
խնայական նշանակութեամբ իմանալ նորա շրջանը : Թու
ղութք չէնորայն և արհեստական ուսումնարան և վարժա
րանները :

Այլ է աստիճանը և այլ է վարժարանը (կրթա
րան) :

Բաց յայտմանէ , թէ՛ ուսումնարանաց և թէ՛ վար
ժարանաց կարգաց և աստիճանաց՝ ինչպէս նաև շր
ջանաց և պարտաւորութեանց մէջ շատ մեծ տարբե
րութիւնք կան :

Ուսումնարանաց մէջ՝ այլ է նախնական դպրոցը և նորա
շրջանը , այլ է Գլխի Կոնֆէ (միջակային) դպրոցը և նորա
շրջանը , այլ է դպրանոցը և նորա շրջանը , այլ է ճեմարանը
և նորա շրջանը , այլ է համալսարանը և նորա շրջանը և ըն

դաւանարաններէն նախնական — պարտաւորական , Գլխ
իայն դպրոցայ և թեմական դպրանոցի մէջ ուսումնի կը
տրուի , և ուսանողն պարտաւոր է սերտել և վստայեան
ամեն օր դաս կամ համար հաստուցանել . ճեմարանի մէջ
ուսանողն նայելով նպատակին և ուղղութեան՝ որ եր
կու տեսալ՝ հոգեւոր և բարոյական կը լինի , պարտաւոր է
Գլխի լինել , և քննութեանց ժամանակ քննչոց հարցմանց
համաձայն համար տալ , կամ իւր ուսածին և ըմբռնած
ու շահեցուցածին փորձառական հաշիւը ցուցանել .
իսկ համալսարանի մէջ՝ որ ժողովրդական չէ՝ և բազում ճիւ
ղեր ունի , ուսանողն դարձեալ ամենայն ինչ և դաս
լսելով կուսանի և քննութեանց ժամանակ աւելի իւր
ընտրած մասնագիտական մի առարկայի վերայ ճշտ. և
քննութիւն դրելով իւր փորձը և հմտութեան աստի
ճանը կը ներկայացնէ և ըստ այնմ իւր աշխատութեանց
պտուղը կը վայելէ :

Արդ դպրոց բառէն առիթ ընենելով այսքան եր
կար դրելով և դատաքննելով կամիմ «Մանդումէի մե
ծարդոյ խմբադրին հասկացնել , որ ինքն ամեն ժամա
նակ և շատ առիթներու մէջ անխտիր Գլխի կամ դպ
րոց բառը գործածելով շատ կը սխալուի , ինչպէս որ
սխալուած է Ս. Եղմիածնի ճեմարանին՝ որում կից է

շարժանդան շրջանն էս՝ — անխափր Վեթեպ կամ Դարձ աշունը տալով, և ԲԱՐԱՍ Վեթեպի ասեղն ևս դարձեալ սխալ է, որովհետև թրքերէն բաժանունը ընդհանրապէս քահանայից կըտան, իսկ վարդապետաց և ընդհանր, հարապաշ, խալիֆ, խալիֆա և այսպիսի այլ անուններ, հետեւաբար Ս. Եղմիածնի ճեմարանը՝ Քահանայից ճեմարան չէ՝ որ բաժան Վեթեպի կոչէ, կարելի է ասել հոգևոր ճեմարան՝ յորմէ պիտի ելնեն վարդապետացունէր, տոհմայացունէր, վարժապետացունէր, և աւել աւել կարգի տնտեսներ :

Գանք այժմ բուն խնդրոյն :

Մանզումէի մեծարդոյ խմբագիրն շատ կը ցաւի և կը վշտանայ՝ թէ ինչո՞ւ համար փոխանակ լալոյ՝ ամեն մարդ հրճուեցաւ և կը հրճուի հոգեւոր դպրոցներ և ճեմարան հաստատուելոյն համար, և ըն. և ըն. և իւր ապացոյց և ամեն փաստաբանութիւնքը կը հիմնէ Բաբուրի Եկեղեցականութեան արդեանց և նոցա դեմ յամսխած ջանից և նպատակաց վերայ, և ըստ այնմ կ'եղրակացնէ իւր ներհա կամիտ տեսութիւնը և դիտողութիւնքը :

Նախ պէտք է նկատել թէ՝ այսօր Բաբուրի-Սէ-նը աշխարհիս վերայ ի՞նչ դերք ունի, — Այսպէս պիտի նըկատուին այն ամեն կրօններն ևս՝ որք մի տարբեր կեդրոնէ կը յառաջանան, տարբեր նպատակ և տարբեր շահ և ուղղութիւն ունին, և մի քանի կամ բազում ազգաց մէջ կը տիրեն՝ կամ հաւատացեալ հպատակ և ժողովուրդ ունին, ինչպէս է և ունի Բաբուրի-Սէ-նը :

Բաբուրի-Սէ-նն՝ կամ աւելի ճիշդը աւելով՝ Հաֆէ-ն Խան-Սէ-նն՝ աշխարհիս վերայ՝ շատ տեղ և շատ ազգաց՝ ինչպէս Գաղղիացւոց, Գերմանացւոց, Սնդղիացւոց, Ամերիկացւոց, Յունաց, Սլաւոնացւոց, Հայոց և այլոց մէջ տիրած է, և շատ կամ սակաւ իրեն յարող հաւատացեալ ժողովուրդ ունի. նորա նպատակ և ուղղութիւնն է ամեն ազգութիւնը ջնջել և ամենը 'ի մի Հըւսուփմեականութիւն ձուլել և 'ի նմին կեդրոնացնել. նորա դուլն եղող Պապ՝ կը ջանայ ինքն միակ տէր և ամենեցուն դերիշխան լինել, անսխալ հրամանատար, օրէնսդիր և պատգամատու համարուիլ, ամեն թագաւ

ւորաց վերայ բացարձակ իշխել և հրամայել, միանդամայն դողցես երբեք չստատան լինել, և այսպիսեօք ազդուութեանց և թագաւորութեանց դէմ սաստիկ և ըստ ամենայնի զինուած է և նոցա հիմունքը կը ստանեցնէ և կը ջանայ տապալել, ուստի և գերմանական իսպառներ, ռուսական ցարներ, Պոմերանիաներ, Վիսթրիաններ, Գալիսիներ, Պոլսեր, Կլեյնրոսներ և այլք կը պարտաւորուին փոխադարձաբար զինուել և հակաիշուել և ինչ, Բաց թէ երբէք յաջողած են կամ կը յաջողին, և որ կողմն միշտ աւելի վաստակած է, զայնս բացատրել իմ նպատակէն և ներկայ խնդրէն դուրս է, մանաւանդ թէ ժամանակն—անցեալն, ներկայն և ապագայն աւելի լաւ գիտէ պարզել:

Արդ որքա՞ն մեծ և դժբեթէ անհո՛ւն տարբերութիւն կայ Հայոց և Հռովմէականութեան մէջ: Թողումք յիշել Յունականութիւնը, Մահմետականութիւնը և այլքը:

Վասն զի Հայք այսօր մի ազգութիւն են և կը կազմեն, և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ իբեք մի և նոյն բուն Հայոց յատուկ է, և այս կրօնի մէջ և տարբեր շահ ունեցող ոչ թէ երկու՝ այլ մի ուրիշ ազգ անգամ չէ: որ աստ ազգայնութեան և ինքնահասկման խնդիրներ և նպատակներ շարժել, վնասուել հարկ անհրաժեշտ և օրինաւոր լինի:

Դարձեալ, Հայք ուղղափառութեամբ վիճակ և դրութիւն ունին, և այսպիսի վիճակի մէջ համասեռ, համարին և համադրային թէ՛ հոգեւորականին և թէ՛ աշխարհականի շահը զուգակշիռ է, և միմեանց ներհակ մտածելն՝ Հայոց Ազգի և Եկեղեցւոյ ներկայ դոյութիւնը և վիճակը չիմանալ կնշանակէ, և աւելի վատ՝ Հայութիւնը և Հայոց Եկեղեցին ահաբեկութեամբ կմատնէ, այսինքն գէպի ջնջումն կառաջնորդէ:

Աւելի պարզ խօսիմք.

Ի ներկայս՝ Հայոց Ազգի՝ Բողոքական անկախ վիճակ չունի, և Բողոքական աշխարհն կաշխատի և կը կամի լոկ ինքնահասկման ցեղ կամ Ժողովուրդ ճանաչել:

Եւ Կայ ուրիշ հնարք և միջոց:

Պատգամաւորաւ ծեմք մեք իրօնաւ ազնւորկայանալ ,
 և արդ իրմախով Հայ ազգութիւնը և Հայութիւնը ա-
 պահովուած է և յաւէտ ապահովել կարելի է :

Ուրեմն իբրև իրօնաւ ազգ՝ կրօնի և եկեղեցւոյ մէ-
 ջէ Հայոց Ազգի պաշտօնական մարմինը , հետեւաբար ե-
 կեղեցական պաշտօնային Հայոց յատուկ և դերագոյն պաշ-
 տօնական մարմինը կը կազմեն :

Ո՞վ կարող է դայն ուրանալ ,

Հին ժամանակաց մէջ ևս՝ այլ ազգի իշխանութիւնք
 և բռնաւորք անգամ՝ խառնաշփոթ և ներկայիս հա-
 կադատիւր կառավարութեանց մէջ այսպէս ճանաչած
 են և յարաբերութիւն ունեցած :

Քանի՜ որ Հայք կրօնական աղդ կը համարուին՝ և
 քանի՜ որ Հայոց կրօնի և ազգութեան մէջ Հռովմէա-
 կանէն անհուն տարբերութիւն և ուղղութիւն ունե-
 ցող նպատակ , պայման և շահ կայ , ի՞նչ կը նշանակէ
 Հայոց ժողովրդեան մէջ հոգեւորականի և աշխարհա-
 կանի խտրութիւններ տեսնել , երկիւղներ երազել , վը-
 տանդներ երևակայել , զգուշութիւն քարոզել ևլն :

Ի՞նչ , Հայոց համար՝ տարբեր տարբեր մարմիններ
 կը բաղկացնեն Հայ Հոգեւորականք և Հայ ժողովուրդք ,
 ինչպէս որ քաթօլիկութեան մէջ՝ պապականութիւն և
 նմին հպատակ ազգեր և նոցա պետութիւնք կը կայու-
 ցանեն , մանաւանդ պարտաւոր ևս են այսպէս կազմա-
 կերպուելոյ՝ իւրաքանչիւրն իւր դոյութիւնը և իրա-
 ւունքները պաշտպանելոյ և ապահովելոյ համար , և
 ի՞նչ հարկ կայ մեր (Հայոց) մէջ այնպիսի գաղափար-
 ներ սնուցանել երազելոյ՝ և ի վերջոյ հետեւցնել կղե-
 րական և աշխարհական ուսումնականութիւններ
 տեսնելոյ և խտիրներ բանալոյ :

Թող ներուի սակաւ ինչ հետեւեալ տեսութեամբ
 շեղուիլ բուն խնդրէն :

Հռովմէականք իւրեանց հոգեւոր գալրոցաց մէջ
 պարզ կրօնական ուղղութիւն ունին , և այդ կրօնակա-
 նով կը պատրուակեն իւրեանց նպատակները , և կը
 ջանան բոլոր ազգութեանց գաղափարները ցրել և մի

գլխոյ և եկեղեցւոյ մէջ ամենը 'ի մի ձուլել . այսպէս է նաև Հայոց մէջ՝ և երբէք կարելի՞ է լինի , քանի՞ որ համարիւն , համասեռ ազգութեան անդամք և Հայ որդիք են , և մի և նոյն կրօնի հարազատ որդիք , թէ՛ հոգևորականն և թէ՛ աշխարհականն մի և նոյն նպատակի կը ծառայեն , այսինքն Հայոց Ազգը և եկեղեցին պաշտպանել և նոցա գոյութիւնքը ելն 'ի յարատևութեան ապահովել :

Եթէ մեր հոգևոր որդեցաց վերայ եղած հոգևոր անուշեր մի այլ և հակազգային նպատակի և դադարարի կը ծառայէ , թո՛ղ զայն ապացուցանէ Մանդուկէի՝ մեծարգոյ խմբագիրն , բայց ի՞նչ պիտի կարողանայ ապացուցանել , քանի որ մի և նոյն ուսումն և առարկաներն կաւանդուին՝ և պէտք է միշտ և աւելի աւանդուին՝ զորս ամենայն Հայ ո՛չ թէ իբրև Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հարազատ որդի , այլ նաև իբրև ընդհանուր մարդկութեան անդամ և աշխարհիս մէջ կենցաղավարութեան կարևոր եղած գիտելիքներ՝ միանգամայն մտաւոր զարգացման և կարևոր հմտութեանց անհրաժեշտ պիտոյք՝ պարտաւոր են ուսանելոյ և գիտենալոյ . տարբերութիւնն երբեմն այսքան միայն կարող է լինել , որ մինն՝ վաճառականութեան աւելի հետամուտ և սիրահար կը լինի՝ և նմին վերաբերեալ առարկաները քաջ կ'ուսանի , ոմն գրականութեան՝ և նմին վերաբերեալները քաջ կ'ուսանի , միւսն՝ արհեստագիտութեան կը հետևի , և նմին վերաբերեալները քաջ կ'ուսանի , ոմն՝ եկեղեցականութեան՝ և նմին վերաբերեալները քաջ կ'ուսանի , և այլ ոմն վարժապետութեան արուեստին հետամուտ կը լինի և նմին վերաբերեալները քաջ կ'ուսանի . հետևաբար՝ առաւելութիւնն հետևած ճիւղին մէջ ունեցած պիտոյից նկատմամբ ստանալիք յատկութիւնն և քաջութիւնն է . բայց ներելի՞ է աստի՞ չհետևցնել՝ որ արհեստագիտութեան հետևողն պիտի անարգէ վաճառականութեան հետևողը , գրականութեան հետևողն պիտի արհամարհէ եկեղեցականութեան հետևողը , երթադրերով թէ՛ մի

մեանց մլատախար են, և կարելի է այսպէս մտածել՝ եթէ ուսումնառութիւնն և կրթութիւնն դուռ—
ազգային դպրոցաց մէջ կատարուած է սղջամիտ դաստի-
արութեամբ :

Ն Մի ուրիշ կէտով ևս նկատեմք :

Ինչ մլատա կայ Հայոց համար դպրոցաց անունը հո-
գեւոր կամ աշխարհ գները : Ի Ռուսաստան Հայոց բոլոր
դպրոցներն կանուանուի հոգեւոր—ծիական, հոգեւոր—միջ-
կային—միջակային, դպրոցներ, հոգեւոր—միջակային և այլն գըր-
րանոցներ, և ի՞նչ կը կարծէ Մանդումէի խմբագիրն՝
որ այն դպրոցաց մէջ բոլոր հոգեւորականաց աշակերտներ
կուսանին, և կը պատրաստուին, և քանի որ աշխարհ
անունով դպրոց ունենալ չը թոյլատուիր, Հայոց ման-
կունք ուսումն չեն առնուր, կամ թէ աշխարհական վի-
ճակ ունենալոյ հետեւողներն անպատճառ Տէրութեան
դպրոցաց մէջ ուսումն պիտի առնուն, որպէս զի հոգե-
ական ուսումն առած չը լինին, և աշխարհ ուսումն ա-
ռած համարուելոյ համար՝ անպատճառ արտահան
դպրոցներէն ուսումն առնուն :

Այդքան միամիտ է եւ կը դժուարանայ խելամը-
տել Մանդումէի մեծարգոյ խմբագիրն, զի ինչ որ ինքն
երբեմն չէր ուզեր հաւատալ եւ կ'ընդդիմախօսէր, և
դեռ շատ ժամանակ չէ՝ որ մի աշխարհի մէջ յարու-
ցուած եւ առ այժմ դադարած մի կոնֆակց խնդիրը՝
չասեմ կորստաբեր վտանգը՝ ինչ հիման վերայ էր եւ
ոռորկեալ պատճառաց գլխաւորը ո՞րն էր, մինչ Հայոց
իրաւունք չեն տար աշխարհ անունով դպրոց ունե-
նալոյ, եւ կը ներեն միայն հոգեւոր անունով ունենալոյ,
որովհետեւ չեն ներեր զաշխարհ ճանաչել, այլ կամին
Հայոց եկեղեցի միայն ճանաչել եւ երբ այս նպատակաւ
եւս խնդիրներ եւ կ'ընդդիմախօսէր, թող մեծար-
գոյ խմբագիրն բացատրէ եւ փաստաբանէ՝ թէ ինչ
պէտք էր անել, և կարելի է մեր ունեցած գործ-
թեամբ կրկին տեսակ մեծ եւ անհամեմատ դժուար
ունեցող հակառակորդին հակակշռել, եւ խոհմութիւն
չէ՝ զիջանիլ հոգեւոր անուամբ միայն դպրոցներ ունենա-

լոյ եւ մեզ համար առաջին միայն կարելի է օգուտ քաղել՝ երբ կարող եմք, ուղէ հոգեւոր կոչուի, ուղէ աշխարհային՝ երկու տեսակին մէջ եւս մեր նպատակը յառաջ տանել եւ արդիւնաւորել :

Եթէ մեզ համար յաւէտ ուշադրութեան առնելոյ եւ հսկելոյ արժանի մի բան կայ, այն պիտի լինի ոչ թէ եկեղեցական կամ աշխարհական դաստիարակութեան անուանական տարբերութիւնն, այլ ողջամիտ, հարազատ (հայ—ողուով) անխարդախ դաստիարակութիւնն՝ որ զուգակշիռ լծորդեալ պիտի լինի մտաւորականով եւ բարոյականով :

Վասնզի եթէ դաստիարակութեան այս կարեւոր պայմանները ուշադրութեան չառնեմք, եւ միշտ չկըշուեմք, պիտի վտառհ յուսամք՝ որ եկեղեցական դաստիարակութիւնն է ասելով երեւակայեալ վտանգէն աւելի իրական հարուած եւ վտանգչեմք կրեր եւ չպիտի կրեմք, եւ այնպիսի դաստիարակութիւնն երբ եւ իցէ՝ քանի՞ որ օտարէն պատուաստեալ է, քանի՞ որ պղտոր եւ խարդախ նպատակներով է, քանի՞ որ Հայոց համար հակազգային է, մի օր դառն արդիւնք հետեւանքը զգալի չպիտի կացուցանէ, եւ միթէ արդէն նշանները չկան :

Այո՛, դաստիարակութեան եւ ուսումնառութեան թէ՛ մտաւորական եւ թէ՛ բարոյական պայմաններն շատ են : Եւ դաստիարակութիւն ասելով կաքաւել, դաշնակել, պճնասիրութիւն գիտենալ, թատրոններ յաճախել, ցայգահանդէս եւ գիշերահանդէսներ կազմել, պահք չը բռնել եւն. եւն. ուսանել չը պիտի հասկանամք, որք աւելի անբարոյական—դաստիարակութեան կառաջնորդեն՝ քան թէ բաղձացեալ բարի նպատակին : Դաստիարակութիւնն պիտի ուսուցանէ ճիշտ եւ քրքրել :

Գիշտապէս համար ուսած կենցաղօգուտ եւ մտաւորական զարգացման պահանջած առարկաներն եւ ընդունեն յաւէտ պիտի արդիւնաւորուին ՚ի բոլոր ճորձ :

Ի զուր է եւ ազիստ աշխատանայ՝ եթէ ուսանողն

գիտենալով շատ առարկաներ և դիտութիւններ՝ նոյն
 ցա հետ բարոյական զարգացումը զուգակշիռ ընդու-
 նած չէ, հետեւաբար շատ բան դիտցողն՝ առանց բա-
 րոյական դաստիարակութեան՝ շատ ասականեալ և
 վատթար մարդ կը լինի, որ և մարդկութեան երեսին
 յաւէտ կեղտ կը բերէ, և այնպիսի դիտնական մարդն
 ի՞նչ արժէք և յարգ. կարող է ունենալ ամենուն առջև:
 Ոչ ինչ:

Իսկ կենցաղօգուտ և կարեւոր դիտութեանց և
 ուսմանց հետ ՚ի միասին նաև բարոյական դաստիարա-
 կութիւնն պիտի լինի ողջամիտ հոգիով, որոյ մեծ պաշ-
 տօնն է և կուսուցանէ Աստուածապաշտութիւն, եղ-
 բայրսիրութիւն, բարեգործութիւն, մարդասիրու-
 թիւն, ատել զչարն և սիրել զբարին և ինչպէս թէ և
 աւելի հոգեկանին պաշտպան և ուսուցիչն է, բայց հո-
 գւոյ ապահովութեան և զօրութեան համար մարմնոյ
 վերայ կը հսկէ, և որպէս զի մարմնոյ օգտաւէտ տկա-
 րութեամբ հոգին միշտ զօրաւոր լինի, այդ նպատակաւ
 ևս կարեւոր դատած է և չափաւոր եղած կարգ և
 կանոններ սահմանած է, որք և մարմնոյ առողջապա-
 հական պարտաւորութեանց կը ծառայեն, և այն մի-
 ջոցներէն մին է սահճքն (1):

(1) Պահքն՝ որ ծոմապահութեան չափաւորեալն է եւ
 ընդհանուրին կարողութեան համաձայն կշռուած, եթէ ճշ-
 դիւ կատարուի ըստ օրինադրեալ կանոնաց՝ եւ մասնաւոր
 այն ժամանակներու եւ միջոցներու մէջ՝ յորս բնութիւնն նոր
 փոփոխութեանց կենթարկուի, եւ բանականաց եւ անբանից
 կազմուածքները արիւնային նոր շրջաններու մէջ կը տաղ-
 նապին եւ կը թուլանան, առողջութեան մեծ նստատ է
 դիւրութիւն կտայ: Ուստի շատ կը ցաւիմ որ՝ Մանգումէի
 խմբագրին հրատարակածը եթէ ստոյգ է՝ թեւադրութեամբ
 պրոգնուած աշակերտաց ունին դրուած է եւ Շահնազարու
 Նուպարեան վարժարանին մէջ առողջապահութեան՝ միանդա-
 մայն եկեղեցւոյ պատուիրած մի կանոնը ոտնակոխ եղած է:

Աշակերտք ի՞նչ կիսմանն իւրեանց օգուտը եւ փաստ:

Որովհետեւ կրօնի մեծ պարտաւորութեանց մին է բարոյականութեան վերայ ևս աւելի հսկելն, և կրօնի կատարած ամեն յողջամիտ պարտաւորութիւնք միշտ մեծ և օգտակար նպատակի կը ծառայեն, ուստի կըրօնը միշտ պատկառելի դիրք և տպաւորութիւն պիտի ունենայ ամեն մարդու վերայ, և այս աւելի զգալի պիտի լինի կրօնի գերբնական ճշմարտութեամբք և Ս. տուծոյ հրաշագործած զօրութեամբք, յորոց մին է մեր Տրդատ թագաւորի անյգն, որոյ վերայ Մանգումէի խմբադրին տուած թերի բայատրութիւնը և հասկացողութիւնը՝ կամ անկրօնութեան և կամ խակամտութեան հետեանք պէտք է ընդունել, և ըստ այնմ կարեկցիլ նորայ վերայ, որ ամեն բանի վերայ կ'ուղէ գրեւ թայց շատ անգամ չը հասկանալով և չիմանալով կը դրէ:

Արդ ցայս վայր դրուածները բաւական պիտի լինին հասկացնելոյ համար թէ, աւելորդ են Հայոց համար հոգևորական և աշխարհական դաստիարակութեան խտրութիւններ դնել և վտանգներ երեւակայել, թէ պէտք է այդ խտրութիւնքը դաստիարակութեան աղղային և օտար լինելոյն մէջ փնտռել, և թէ դաստիարակութիւնը ինչ է:

Բայց դարձեալ մեր բուն նպատակը ամբողջացնելոյ համար — որ յօգուածոյս էական մասը կը համարուի՝ և զոր պարտաւորուած էի վերև թերի թողնելով միջանկեալ և կարևոր ինչ տեսութիւններ մէջ բերել, — այսքան դրուածէն պէտք է ամբօրհել և եզրակացնել, որ Հայոց համար զուգակշիռ է և մի և նոյն նպատակի և շահուց կը ծառայէ և պիտի ծառայէ դաստիարա-

ուստի եւ ինսամակալութիւնք եւ հոգաբարձութիւնք պարտաւոր են ինքնին հողալ եւ տնօրինել ամէն բան ըստ արժանւոյն, անհնադանդները արտասելով կամ պատժելով, — եթէ ամեն բան աշակերտաց կամօքն պիտի կարգադրուին, իսկ այն դպրոցին ըստ այսմ բարոյական դաստիարակութիւն անդ եւս խանդարուած կը տեսնուի:

կութիւնը, հոգ չէ եթէ հոգեւոր կոչուի կամ եթէ ազգային կոչուի. Միայն նկատել և ջանալ պէտք է, որ եթէ Ազգք թէ՛ մտաւորական և թէ՛ բարոյական դաստիարակութեամբ զարգացնել կարենոր է, հապաքանի՞ առաւել կարենոր և անհրաժեշտ է Ազգի պաշտօնական մարմնոյն անդամոց աւելի զարգացած և ուսումնապետութիւնը՝ յորոց կախումն ունի մի ամբողջ Ազգի և Նկեղեցւոյ կառավարութիւնը և գոյութիւնը բարւոքել և ապահովել, և նա է օտարաց առջև պաշտօնական ներկայացուցիչն, պատասխանատուն և Ազգի կառավարիչն, և առանց նոցա գրեթէ ոչ մի յարաբերութիւն չը լինիր. ուրեմն ի՞նչ կը նշանակէ Մանղումէին պօռալը՝ որ մեր պաշտօն. մարմնոյ անդամոց ուսումն չը տրուի, և պահանջել որ նոքա տգէտ, «պաշտօնական» և ասպուշ մնան. եթէ զայս գործն մի օտար ունի լինէր, շատ լաւ և կտրուկ կը պատասխանէի. սակայն քանի՞ որ Հայ է և Հայոց համար եղած մի լրագրի խմբագիր, կը մնայ ինձ կարեկցիլ և կասկածել. . . . . Նորա վերայ Միթէ ներելի՞ է որ ժողովրդեան գլուխն, հովիւներն և ին. տգէտներ լինին և միշտ տգէտ մնան, և միայն ժողովրդեան ենթադրենք թէ կէս մասին հմուտ և գիտուն լինելը բաւական է, նոքա կարող են իւրեանց տնական և ին գործերը թողլով միշտ Ազգի և Նկեղեցւոյ պաշտպանութեան վերայ մտածել և միշտ հոգալով գործել, և նոքա օտար—պաշտօնական մարմնոց առջև կարող են նշանակութիւն և ազդեցութիւն ունենալ, նկատելով մեր Ազգի վիճակը՝ նոքա աւելի ի՞նչ կարող են անել:

Պէտք չէ հետևեցնել որ միայն եկեղեցականք հմուտ և գիտուն ելն պիտի լինին, ո՛չ երբէք. այլ պէտք է աշխատել և ջանալ որ մեր Ազգի երկու դասակարգը ևս միշտ զուգակշիռ. զարգանան, և եթէ երկուքն ևս ՚ի միասին զարգանան, ինչպէս որ մեր Ազգի և եկեղեցւոյ դիրքն յաւետ պահանջած է և կը պահանջէ, յայնժամ երկու զարգացած դասակարգն ևս ՚ի միասին խորհելով և գործելով աւելի լաւ գե-

ղեցիկ և մեծ արդիւնքներ կարտադրեն : Սակայն աշուրանայի ճշմարտութիւն է՝ որ ինչպէս մի հմուտ և քաջ զօրապետ՝ ՚ի հարկին կարող է տգէտ՝ բայց քաջ զօրականներով իւր դերը յաջողութեամբ կատարել , այսպէս հմուտ և զարդացած հովիւն եւս՝ ժողովուրդն որքան ևս տգէտ լինի՝ բաւական է որ հնազանդ. և անձնանուէր լինի , կարող է ամեն պարագայի մէջ պաշտպանել և նմին ՚ի բարին աւաջնորդել : Թողումք որ համեմատաբար՝ մեր ժողովուրդը գոնէ կիսով չափ զարդացնելոյ համար որքան տարիներու , միջոցայ և դրամոց կը կարօտիմք , մինչդեռ ընդհակառակն՝ եկեղեցականներ պատրաստելոյ (1) համար աւելի ժամանակի և դրամոց կարօտութիւն չը կայ , և որ նայելով ժամանակին ոգւոյն և հոսանաց՝ աւելի կարճ , բաւաւոր և դիւրին միջոցն է մեր Ազգը և Եկեղեցին պաշտպանելոյ և ապահովելոյ համար :

Ուրեմն հոգեւոր կամ կղերական դպրոցներ պէտք չեն երևակայելով և հակասական փատարանութեամբք պաշարուած Մանդումէի Մեծարգոյ խմբագրին կը մնայ այժմ ինքնին կշռել իւր հրատարակած գաղափարին որ աստիճան անհիմն և երազած վտանգին անտեղի լինելը , զոր մտածելն անգամ մեծ ամօթ է :

Իսկ թէ տգէտ և չն. եկեղեցականներ փնտռելոյն շարժառիթն ի՞նչ է , ուրիշ անգամ և ուրիշ յօդուածով կը հասկացնեմք :

՚ի 18 Յուլեայ 1875 ամի

ըստ Տոմարիւ ՌՅԻԴ

՚ի Ս. Էջմիածին

Վ. Վ. Մ

(1) Պէտք է նկատել նաեւ՝ որ մեր հոգեւոր դպրոցներ՝ եթէ անշուշտ եկեղեցականներ պատրաստելոյ յատուկ նպատակ եւ ուղղութիւն եւս ունենան , երբեք եղած չէ եւ երբեք չպիտի լինի՝ որ ուսանողքն բռնութեամբ Եկեղեցական լինին եւ անշուշտ պարտաւորած են լինելոյ , այլ կարող է ոմն վարդապետ , ոմն քահանայ , ոմն վարժապետ եւ այլ ոմն այս կամ այն վիճակին հետեւել , վասն զի Հայաստանեայց Եկեղեցին իստիւ կարգելու ահապ Եկեղեցականութեան փափաք ունեցողները բռնութեամբ եկեղեցականութեան հրաւիրել :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՈՎՐԵԼՈՒՆ

ԱՂԷԿ ԿԵՐՊՆ ՈՒ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ

(Շարունակութիւն . Տէ՛ւ Թէ՛ւ Զ. Երէ՛ւ 404)

Դ.

ՏԻՒՆԱՅԻՆՆԵՆ և ԴԵՆՆԻՆՆԵՆ շար ահա՛ գէշ բանք Լա-
կարծել հոգաւ յեղ :

Մօլի և դէշ ըլլալու պէս մեծ թշուառութիւն չը
կայ . բայց ասկէց աւելի ֆրասակար է մոլութիւնը ա-
ռաքինութիւն կարծել . Շատերն ենթակայ են այս սը-
խալման , ոչ թէ որովհետեւ օրինաւոր և առաքինական
կը համարեն այն դործերը՝ որք ստուգիւ այնպէս չեն ,
այլ որովհետեւ չատ անդամ առաքինական և լաւ գոր-
ծեր ալ՝ չար պատճառներու համար կը դործուին . ա-
մեն աղէկ երեցած սլառճառ ճշմարտապէս աղէկ չէ :

Օրինակի համար . չկայ մէկը՝ որ ուրիշին աղէկու-
թիւն ընելը տեսնելուն համար՝ իրեն ալ երբեմն աղէ-
կութիւն ըրած ըլլալը չխոստովանի և չպարծի . ա-
սոր համար մեծ մարդիկ հասարակութեան առջև դո-
վելի եղած են , և դրեթէ զանոնք առաքինական գոր-
ծոց յորդորելու մէկ հատիկ եղանակն այն է՝ որ իրենց
նմաններն իրենց օրինակ տրուի : Բայց եթէ փիլիսո-
փայական անաչառութեամբ , այսինքն խելքով կշռելու
և դատելու ըլլամք , չեմք կրնար հաստատել՝ որ միայն

օրինակի հետեւելով եղած լաւ դործերը ճշմարտապէս առաքինական են : Այս տեղ , իբր ապացոյց մեր ըսածին , եղելութիւն մը սլառմեմք : Գաղղիոյ կարողութիւն թափաւորը՝ ողորմութիւն բաշխելու աստիճանը , որ թափաւորութեան մէջ եկեղեցական երեւելի պաշտօններէն մէկն է , յաք—Ամիս անուն եկեղեցականին սուլաւ , որ առաջ իւր դաստիարակն էր , և ետքը Օքսէնի եպիսկոպոս եղաւ : Անոր վրայ ճիշդ քննութիւն ընելու համար՝ նախ և յառաջ ասոր ինչ տեսակ մարդըլլալն իմանամք :

Եաք—Ամիս Միլիան քաղաքէն խաղախորդի մը տղայ էր : Տակաւին պզտիկ հասակէն ծեծէ վախնալով՝ հօրը տունէն փախաւ , և երբ Պօք քաղաքը հասաւ , հիւանդացաւ և քաղաքէն դուրս գալտերուն մէջ պառկեցաւ : Անկէջ ձիաւոր մ'անցնելով՝ զթաց անոր վրայ , և ձիուն դաւակը առնելով զանիկա՝ հետն 'ի միասին Օւլէան տարաւ , և դարմանուելու համար՝ հիւանդանոցը դրաւ : Եւ որովհետեւ հիւանդութիւնը յոգնութենէ յառաջ եկած էր , քիչ մը հանգստանալէն վերջը , անմիջապէս աւուղջացաւ , և հիւանդանոցէն ելաւ . ապրուստի համար ալ տասն և վեց ստակ տուին իրեն : Այս մարդն իրեն եղած այսպիսի գթութեան մը փոխարէն՝ հիւանդանոցին մեծ գումար մը ողորմութիւն չնորհեց . իրեն այսպէս ընել կը վայլէր :

Հիւանդանոցէն ելած ատեն առած տասն եւ վեց ստակը այնպիսի խնայողութեամբ դործածեց՝ որ մինչև փարիզ եկաւ , բայց հոն շատ երկայն չկրցաւ ապրիլ , և մուրալու աստիճան չքաւորութեան հասաւ : Եաք—Ամիս կնոջ մը ողորմութիւն խնդրած ատեն , կինն ասոր վարմունքին այնչափ հաւնեցաւ՝ որ քովն առաւ , որպէս զի իր տղայքը դպրոց տանի բերէ : Եաք—Ամիս կարդալու շատ եռանդ և սորվելու ալ բնական յարմարութիւն ունէր . ուստի այս առիթն իրեն շատ լաւ երեցաւ , որովհետեւ թէ՛ կրնար կարդալ և թէ՛ ուսմունք սորվիլ : Այնպէս լաւ սորվցաւ և յառաջադիմեց , մինչև անգամ կարծիք ալ եղաւ իրեն վրայ՝ թէ

բողոքական աղանդոյն կուսակից է, թէպէտ իրօք այս աղանդոյն աշակերտ չէր. և որովհետեւ այն ատենները բողոքականները կը հալածուէին՝ ուստի ինքն ալ ըստիպութեամբ փարիզէն փախչիլ և ուրիշ տեղ մ'երթալ. Այն ատեն ուսումնականք կասկածելի էին և թշնամիներ ունէին, և շատ իրաւամբ, որովհետեւ միշտ անոնցմէ երկիւղ կար:

Ռամիկ հասարակութիւնն՝ ի բնէ ուսումնականաց թշնամի է (1), և անոնց վրայ չնչին բան մը տեսնելուն պէս՝ կը դատապարտէ: Ո՛վ որ բողոքական աղանդոյն դէմ չափազանց թշնամութիւն և յարձակումն չընէր, ինչպէս ռամիկները կ'ընէն, աւամկին աչքին շատ գէշ կ'երևի, և թէպէտ տգէտն իմաստնոյն վրայ ամեն տեսակ յանցանք կը դատապարտէ, սակայն ամենեւին դատաստան և քննութիւն չընէր, և ընելու ալ կարողութիւն չունի: Ուստի չկրնար հասկնալ թէ բողոքական աղանդոյն մէջ ի՞նչ անմլաս և ի՞նչ գէշ բան կայ թէ և ճիշդն ըսելով, եթէ նորաղանդները սկիզբէն իրենց մտրութեանց հետ բարուց մասին քանի մը դժվելի կարգադրութիւններ խառնած չըլլային՝ ամենեւին յաջողութիւն պիտի չգտնէին. այն սղակութիւններովն էր որ գէշութիւններն ալ շատ մարդոց կլլել տուին: Շատ անգամ հասարակութիւնը նորաղանդներուն դէմ հակառակելու իրաւունք ունեցաւ, միայն սա մասին կ'անխառնէր՝ որ այն միջոցին այնպիսի մարդոց դէմ ալ կը հակառակէր՝ որ նորաղանդից հետ ամենեւին հաղորդակցութիւն և նմանութիւն չունէին. միայն այսչափ անոնց կը նմանէին՝ որ բարուց մասին ըրած կարգադրութիւններնուն հաւրած էին, իսկ մն

(1) Ռամիկ ըսելով՝ մասնաւորապէս այն ատեն Եւրոպայի մէջ գտնուած ռամիկները պիտի հասկնամք. Մեր ազգին կարդալ գրել չգիտցող մարդիկ քիչ ու շատ ուսումնականաց համար այդ կերպ զրկարտութիւն ըրած չունին. եթէ ըրած ալ են, այն զրկարտութեան ըսեն աղբիւրը աւամկնէրը չեն:

լորութիւններնուն բնաւ մասնակցած չէին : Հարեանցի մը պէտք է արժանայարգ մարդոց համար այս վկայութիւնը տալ, որոց համբաւն և անունը յանիրաւի արատաւորեցան, ինչպէս որ ժաք Ամիոյին եղաւ, որոյ վրայ է խօսքերնիս :

Ամիօ ստիպուելով փարիզէն ելլելու՝ Պէռուի քաղաքը գնաց և իւր ընտանեակամ աղնուականի մը տունն առանձնացաւ, այն ալ իւր տղայոց կրթութիւնն անոր յանձնեց : Այն տեղ բնակած ատենները՝ Հենրիկոս Բ. գաղղիոյ թագաւորը Պէռուի գնաց և այն աղնուականին տունը իջաւ : Տան տէրը աղաչեց զԱմիօ որ թագաւորին վրայ գովեստ մը գրէ, բայց ոտանաւոր ըլլայ : Ամիօ այս գովեստն լաւ յունարէն ռատնաւորով գրեց. աղնուականին տղայքն ալ շինած ոտանաւորն առնլով՝ տարին և թագաւորին ներկայացուցին : Թագաւորը՝ որ իւր հօրը նման իմաստուն և հանճարեղ չէր, թողն թոյն վրայ նայելուն պէս՝ ըսաւ. — ասիկա յունարէն է, ես այսպիսի բան չեմ ուզեր. — և թուղթը մէկ կողմ նետեց : Դիւրին է գուշակելը՝ թէ այս գէղքին վրայ Ամիօ որչափ վշտացաւ. բայց հետեւեալ եղելութեան վրայ ալ որչափ դարմացաւ : Միջէլ ար լ'օբիդալ՝ որ վերջը Գաղղիոյ տէրութեան մեծ քարտուղար եղաւ, և թագաւորին Պէռուի ճանապարհորդած ատեն ի միասին կը գտնուէր և յունարէնի խօսք մը լսեց, թագաւորին նետած թուղթն առնլով կարդաց և շատ հաւնեցաւ. քովն կանչելով զԱմիօ գլխէն բռնեց և լաւ մը երեսը նայելէն վերջը՝ հարցուց իրեն՝ թէ այս ոտանաւորն ուսկից առիր : Ամիօ՝ տակաւին վշտացած թագաւորին ըրածին վրայ, գողալով սլատասխան տուաւ՝ թէ այս ոտանաւորն ես չարագրեցի : Տը լ'օբիդալ հաւատաց՝ թէ ոտանաւորն Ամիօ գրած է, և որովհետեւ ընտիր գրուածները խիստ լաւ կը ճանչնար, թագաւորը համոզեց՝ որ եթէ Ամիօ գիտութեան չափ առաքլնութիւն ալ ունի, և գրագիտութեան յարմար է՝ թագաւորին տղայոց իրմէ աւելի լաւ դաստիարակ չը գտնուիր : Թագաւորը՝ որ Տը լ'օբիդալին խօսքին կա-

առարկեալ վաստահութիւնն թանկէր, տան տիրոջմէն մանրա-
մասն տեղեկութիւններ ուղեց Ամիօյին վրայ: Եւ որով-
հետեւ Ամիօ մաքուր բարոյական և անբասիր վարք ու-
նեցեր էր մինչև այն օր, ուստի ազնուականն ալ անոր
համար արժանաւոր վկայութիւն տուաւ: Եթէ Ամիօյին
յնաս բերող կէտ մը կար՝ այն ալ սուտ կասկածն էր,
որոյ համար փարիզէն փախեր էր. բայց Տը Լ'օրիդալ
անորմէ աւելի կասկածելի ըլլալով այս մասին՝ բնաւ կա-
րեւորութիւն չտուաւ Ամիօյին վրայ եղած զրպարտու-
թեան:

Այնպէս կ'երևի՝ թէ շատ ժամանակ չանցած, թա-
ղաւորն ինքնին ալ հասկցաւ՝ թէ Ամիօյին համար Տը
Լ'օրիդալին ըսածները ճշմարիտ են. ուստի խիստ մը
տեքմացաւ Ամիօյին հետ, և միշտ մեծամեծ պատիւներ
կ'ընէր իրեն:

Ամիօ այս վիճակին մէջն էր Ֆռանչիսկոս Բ. և Կա-
րոլոս Թ. Գաղղիոյ թագաւորաց տաւն, որ երկուքն ալ
իւր աշակերտներն էին. եթէ այս վիճակին սկզբնաւո-
րութիւնը յիշեմք՝ շահաւէտ էր, բայց և այնպէս իւր
արժանեաց ալ չէր համապատասխաներ. Բազզը միշտ
այս աստիճանին մէջ պիտի թողուր զինքը, եթէ դի-
պուած մը վրայ գալով՝ զինքն այնպիսի աստիճանի մը
չը բարձրացունէր, որուն ամենեւին չէր յուսար և չէր
ակնկալեր. այս դիպուածը՝ թագաւորական արքու-
նեաց մէջ գործածած հանճարոյն մէկ մեծ նշանն է:

Ամիօ գրեթէ պարտաւորեալ էր միշտ թագաւորին
սեղանակից ըլլալ. Օր մը Կարոլոս Ե. Գերմանացւոց
կայսեր վրայ խօսելով՝ շատ պարագայներու մէջ զինքը
գովեցին, գլխաւորաբար անոր համար որ Ադրիանոս
Չ. Հռովմայ Պապն Կարոլոս Ե.ի դաստիարակն էր. այն-
քան մեծ դուլետներ տուին Գերմանացւոց կայսեր՝ որ
մինչև անգամ՝ Կարոլոս Թ.ին սիրող յուզուելով, ըսաւ.
— Եթէ յարմար առիթ ունենամ, ես ալ իմ դաստիա-
րակս Պապ կ'ընեմ —. Գիշատեն վերջը՝ ողորմութիւն
բաշխողի կամ Գաղղիոյ մեծ մատրանապետութեան պա-
տիւն երեսի վրայ մնաց: Թագաւորն այս պատիւը Ա-

միային տուաւ : Ամիօ շատ ընդդիմացաւ այս պատիւն
ընդունելու , առարկելով՝ թէ այսպիսի պաշտօն մը իմ
արժանաւորութենէս վեր է : Բայց բոլոր ըսածները
պարապ ելան . թագաւորը պատասխանեց՝ թէ արժա-
նաւորութեանդ նկատմամբ՝ այս պաշտօնը խիստ չըն-
չին է :

Անմիջապէս այս լուրը թագաւորին մօրն ականջը
հասաւ , որ այս պաշտօնն ուրիշին տալու նպատակ ու-
նէր . Ամիօն առանձին իւր սենեակը կանչել տուաւ :
Ամիօյի ներս մանելու միջոցին , թագաւորին մայրը հե-
տեւաւ անկիրթ խօսքերն ուղղեց անոր .

— Տէրութեան ատենադպիւրներ , մեծ նախարար-
ներ , պաշտօնեայներ , թագաւորներ և ֆօնտէի իշխան-
ներ կամացս հնազանդեցուցած եմ , դու ո՞վ ես , ա-
նդդամ . — Ամիօ սկսաւ ինքզինք արդարացնել թէ ա-
կամայ այս պաշտօնն յանձն առած է . բայց թագաւո-
րին մայրը պատասխանեց . — Եղբւրս ըսածներդ ինձի հա-
մար նշանակութիւն չունին , եթէ այդ պաշտօնովդ մը-
նաս , քսան և չորս ժամ կեանք ունիս . — այն ատեն-
ները այս խօսքը սովորական եղած էր :

Այս կնոջ խօսքերը , կարծես , թագաւորական վը-
ճիւռ էին . թագաւորն 'ի բնէ կամապաշտ մէկն էր . Ա-
միօ երկու սրոյ մէջ մնալով , շուարած , չէր գիտեր՝
թէ ի՞նչ ըներ , որոշեց որ քիչ մը ժամանակ ինքզինք
ծածկէ , գործոյն հետեւութեան սպասելով . և ահա
այսպէս թէ՛ թագաւորին և թէ՛ նորա մօրը բարկու-
թենէն վախաւ : Բանի մ'անդամ Ամիօ թագաւորին
սեղանակից չեղաւ , չորրորդ անգամին թագաւորը հը-
րամայեց որ երթան զԱմիօ գտնեն և իւր արքունիքը
բերեն , բայց չը կրցան գտնել դանիկա : Թագաւորն՝
սեպի ունեցած դէպքը գուշակելով , կարծեմ , ըսաւ ,
զԱմիօ մասրանապետ ընելով , կորստեանը պատճառ
եղայ , ասոր վրայ սաստիկ զայրացաւ : Մայրը՝ որ շատ
դժուարութիւն կը կրէր իւր թագաւոր տղայն իւր քը-
մաց և կամաց համեմատ կառավարելու , և որքան կը
սիրէր՝ այնչափ ալ կը վախնար իւր տղայէն , մեծ հոգ-

և ջանք ըրաւ զԱմիօ գտնելու . ամեն կերպով իւր կէ-
նաց վրայ ապահովութիւն տալով՝ հրաման ըրաւ՝ որ
վնասուեն և գտնեն զանիկա :

Յիրաւի , կարօլոս Թին այս գործը յատ դովերի է .
բայց եթէ փիլիսոփայական անաշառութեամբ քննեմք՝
կարօլոս Ե. կայսրը Գաղղիոյ թագաւորէն աւելի գովու-
թեան արժանի է , որովհետեւ կարօլոս Ե.ին առատա-
ձեռնութիւնը՝ կարօլոս Թին առատաձեռնութեան
պատճառ եղաւ : Այս պատմութենէն կրնամք հետեւ-
ցունել՝ որ եթէ Ագրիանոս պապ եղած չլլար , Ամիօ
ալ մատրանապետ պիտի չլլար :

Մեծամեծաց լաւ գործոց շատն այսպէս է . ասոնք
օրինակներով կը սորվին առաքինութիւնն ինքնին գո-
վելի չհամարել , այլ ո՛վ որ առաքինի է , նորա առա-
քինութիւնն իւր անձնական արժանեաց համեմատ յար-
գել : Ասկէց սա՛ կը հետեւի՝ թէ մեծամեծք միայն այն
ատեն առաքինութիւնը կը յարգեն՝ երբ իրենց նմա-
նեաց վրայ տեսնեն . եթէ իրենց վիճակին յարմար վա-
ռաւոր նշաններ այն առաքինութեան հետ չգտնուին՝
առաքինութիւն չեն համարիր , դուցէ այս ալ կը խոր-
հին՝ որ եթէ առաքինութիւնն իրենց նման մեծամեծ-
ներն ՚ի գործ դնեն , միայն այն ատեն գովելի կ'ըլլայ .
այս ալ կը խորհին նաեւ՝ որ երբ ուղեն , կրնան իրենց
խելքին թելադրութեամբ ըրած գործերնին առաքի-
նութեանց կարգն անցունել , եթէ մեծամեծք՝ այլոց
գործերն իրենց օրինակ բռնեն , ինչպէս պիտի կրնան
աղէկն ու դէշն իբարմէ զանաղանել , մեծամեծք՝ որ
իրենց աղայութեան հասակէն հպարտութեամբ և այ-
լոց զիւրեք շողոքորթելով բնական լոյսը բոլորովին մա-
րեր են :

Արդ , եթէ օրինակը զմարդ գիւրաւ խաբող կանոն
մ'է , ինչո՞ւ մարդիկ այս կանոնը գովելի կը համարին .
Պլինիոս այս խնդիրը քննելով , կը կարծէ՝ թէ մեծա-
մեծ մարդոց վրայ տեսնուած աղէկ օրինակները այս
կողմանէ ալ աղէկութիւն մը կ'ստանան որ երկու բան
մէկտեղ կը ցուցնեն . առաջին՝ որ առաքինութիւնն ան-

կարելի չէ, և երկրորդ՝ որ մեծամեծաց առջևն ալ յարդ ունի: Սակայն ասոնք գիտնալու համար ի՞նչ հարկ կայ օրինակի: Առաքինութիւնը մարդոց առջև դուրելի ըլլալն ապացուցանելու պէտք չը կայ, որովհետեւ ոչ ոք ասոր հակառակը կը պնդէ. և առաքինական գործ մ'ընեմն ալ մեզնէ կախումն ունի: Շատ անգամ իմանալ կուզեմք՝ թէ առաքինութիւնն ո՞ր բանին վրայ կը կայանայ: Երկու բան կայ, զոր ընելը մեր ձեռքն է. եթէ այն երկուքէն որն ընեմք՝ օրինաւորապէս յարգանք կ'ստանամք: Սշխարհի մէջ որչափ օրինակ և ո՛րչափ երեւելի մարդիկ կան, ասիկա չեն կրնար հասկնցնել, որովհետեւ մարդիկ յարգանայ արժանի չեղած բանն ալ կը յարգեն. ուրեմն ինչո՞ւ միշտ օրինակ կը վնասուեմք առաքինութիւն գործելու համար:

Արդեօք այն պատճառա՞ւ է որ մարդ ինքնին առաքինութիւնը գտնելու և ապահովութեամբ զանիկա դատելու տկար ըլլալով՝ առաքինութեան վրայ իւր ունեցած գաղափարին համեմատ օրինակներ կը փնտռէ, և իրեն դատման վրայ ստուգութիւն չունենալով՝ ըստուգելու համար օրինակաց վկայութեան կը դիմէ: Ընդհանրապէս մարդ յարգանաց արժանի համարուած օրինակները իբրեւ հայելի մը կը նկատէ, որք առաքինութիւնը զգալի կերպով կը ցուցնեն, և աւելի դիւրին կ'ըլլայ սյապէս առաքինութիւնը ճանչնալը, և աւելի դժուար խաբուիլը: Բայց եթէ մեզի օրինակ վրէժաւել տուողն մեր դորութեան չապաւիններն է, որ բնաւ չապաւինելոյ իրաւունք չունիմք, ինչո՞ւ գրեթէ ամեն մարդ ալ այս մի և նոյն պակասութեան ենթակայ է. որովհետեւ միայն խելացի մարդիկ իրենց դորութեան կ'ապաւինին. ուրեմն առ հասարակ ամեն մարդոց օրինակ վնասուելուն պատճառն ի՞նչ է:

Որովհետեւ չեմք կրնար առաքինութեան գեղեցկութիւնը լաւ մը ճանչնալ, նիւթական ըլլալնուս համար, ուստի չեմք կրնալ առաքինութեան յարիւրով առաքինութիւն և աղէկ բան ըլլալուն համար, առա-

քինութիւն կը գործեմք, որպէս զի անկէ յառաջ եկած փառաց արժանի ըլլամք: Ուստի տեսնելով՝ որ առաքինութեան կողմանէ գովելի հանդիսացող մարդիկ մեծ փառաց հասեր են, որ մեր միակ նպատակն է, տարօրինակ չէ որ մենք ալ անոնց նման ընել ուղեմք և կուրօրէն անոնց գացած շաւղաց հետեւիմք, որովհետև մեր հասնելու փափաքած նպատակին՝ անոնք այն ճամբով հասեր են:

Ի՞նչ որ ալ ըլլայ, միայն այս կերպով աղէկութիւն ընելն առաքելնի ըլլալ չէ, այլ փառասէր կամ նախանձող ըլլալ է. Մարդոց սուտ առաքինութիւններն այսպիսի կրքերէ յառաջ կուգան, և անիրաւութեամբ յարգ և համբաւ կստանան: Երբեմն մի և նոյն մարդուն իրարու աննման գործեր ընելն ալ ասկէց կը պատճառի. այսօր գէշ, իսկ վաղը լաւ բան մը կ'ընէ. այսպիսի այլ և այլ իրարու հակառակ բաներ ընող մարդոց վարմունքին պատճառը խիստ դիւրաւ կը հասկնամք՝ երբ մտածենք՝ որ բարի մարդ երեւի ուղած ատեննին, աղէկութիւն կ'ընեն, և եթէ գէշութիւն ընեն՝ չեն կարծեր՝ որ ըրածնին հասարակութիւնը կ'իմանայ, Ուստի պէտք չէ այս օրինակներէն հետեւցունել թէ մարդոց մէկ ըրածը՝ միւսին չնմանիր, և ասոր վրայ երկայն բարոյականներ չ'ընել: Ճշմարիտ առաքինութիւնը ամենեւին ինք պինք չ'էր զիներ, և առաքինի կարծուած մարդը յանկարծ յուր չ'ըլլար, սըրտին ունակութիւնները չ'ուտով և գիւրութեամբ չ'են փոխուիր:

Ուրեմն ո՞րքան հարկաւոր է այսպիսի գործերը լաւ քննել, որոց միայն երեւոյթն աղէկ է, որպէս զի չ'յամառիմք ըսելու՝ թէ մեր մոլութիւններն առաքելութիւն են, բան մը՝ որ անթիւ պակասութեանց պատճառ կ'ը լայ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐԱԳԻՒՑ

ՀՆՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԿՐԱՅ

Ազգային կրօնական հնախօսութեան վերջը իմաստուն հեղինակը Պ. Մկրտիչ Էմինեան Ասորեստանեայց սեպածե գրերուն բացատրութեանց մէջ Ուրոսա և կամ Ուրծա անուն Հայոց թագաւորի մը և անոր պաշտած Հալտիա անուն կուռքի մը յիշատակութիւն գրեր է, և ժամանակագրութեանց նայելով գուշակեր է որ այն տեղ յիշուածը մեր Հայկազն Պարոյր թագաւորն եղած պիտի ըլլայ: Ասոր վրայ մեղի ալ կը ներուի անշուշտ մեր կարծիքը բացատրել առանց արժածէն աւելի հաւանականութիւն տալու:

Այս յիշատակութիւնն խորսապատի պալատին մեծ արձանագրութիւններէն առնուած և ախան քաղիք և Կարեբիք քաղաքներն իմաստաբարեան մակագրեալ պարբերականներուն մէջ գաղղիական թարգմանութեամբ հրատարակուած ըլլալով, մենք այս վերջնոյս մէջէն որքան որ Պ. Էմինեան համառօտ մը յիշածին վրայ դրուած գտանք՝ այս տեղս կը թարգմանեմք, և վերջը մեր գիտողութիւնները կընեմք:

Այս արձանագրութիւնն Ասորեստանեայց Սարկոն թագաւորին անունովն է, զոր Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութիւնը Առան կըսէ (Եսայի. Դ. 1), և թագաւորած է Փրկչի թուականէն 721 էն մինչև 702 տարի առաջ, տասն և ինն տարի: Յիշեալ պալատին աւերակներուն մէջ տասն և երեք տեղ ասոր զանազան արձանագրութիւնները գտնուած են, որոց մէջ մէկը՝

որ համեմատաբար ուրիշներէն մեծ է, Սարկոնի այլ և
այլ յաղթութիւնները կը պարունակէ անոր թագաւո-
րութեան ատեն, որով Հայոց վրայ դրուածը կ'ըլլայ
714 տարի Գրիստոսէ առաջ, որ է Պարոյրի Հայոց վը-
րայ թագաւոր անունով տիրելուն երեսներորդ տարին.
ասոր երկրորդ տարին ալ՝ 713ին այն պատերազմը չա-
րունակած կը պատմէ, և այս է արձանագրութեան
պատմածը:

« Դապալի թագաւորն Սմբիս իր խուլի հօրն յաջոր-
դեց: Սոր դահակալելուն հաճութիւն տուի, և խի-
լաքքու (կիլիկիա) դաւառն ալ, որ ասոր նախնեաց
իշխանութեան տակ եղած չէր, ասոր շնորհեցի: Բայց
ասիկա դաշնադրութեան հաւատարիմ չկեցաւ և դեռ
պաններ զրկեց Հայոց Ուրսա թագաւորին և Մօչեան
ներուն Միգա թագաւորին՝ որ իմ երկիրներս ձեռքէ
առեր էին: Սմբիս իր մարդիկներով Ստրեստան վո-
խադրեցի, նոյնպէս իւր նախնեաց ցեղին անդամները
և երկրին մեծամեծները, և հարիւր կառք. և ասոնց
տեղը իմ կայսերութեանս հաւատարիմ հօլատակ Ստ-
րեստանցիներէն դրի, որոց վրայ իմ տեղակալս իշխան
կարդադրեցի, և հրամայեցի որ տուրքերնին վճարեն:

« Որքան ժամանակ որ վանայ իրանչու (թագաւո-
րը) կենդանի էր՝ իմ կայսերութեանս անձնանուէր
հպատակութիւն կընէր, բայց բազմը անիկա յափշտա-
կեց, և անոր հպատակները անոր Ուղա տղան թագա-
ւոր ըրին: Հայոց Ուրսա թագաւորը իրեն համախոհ
Միլտիս լերան և Ձիգարդուի և Ոկսիոնդիի բնակիչնե-
րը և վանայ մեծերը ինձմէ ազատամբեցոյց, ի-
րենց Ուղա թագաւորին մարմինը լեւներուն գազաթը
ձգեցին և անոր Ուլլուսուն եղբայրը վանայ թագաւոր
դրին հօրը տեղը, որ Ուրդայի կողմը հակեցաւ, և ա-
նոր քսան և երկու ափոց տուաւ մէջի պահապաննե-
րովը: Ես սրտիս տրամտութեան միջոցին Ստուր աս-
տուածոյն բոլոր զօրքը համրեցի, միտքս դրի որ այն
երկրին վրայ յարձակիմ: Յարձակմանս մօտենալը վա-
նայ Ուլլուսուն թագաւորը տեսաւ, զօրքովը դուրս ե-

լաւ և բարձր լերանց կիրճերուն մէջ ապաստանեցաւ :

Անոր թագաւորութեան իգուլտի քաղաքը իղիպիա և Արմիդ քաղաքները և ամուր բերդերը առի և մոխիր դարձուցի, և Հայկազն Ուրսային վերաբերեալները ամենն ալ միայուցի բարձր լեռներուն մէջ : Անոր թագաւորական ընտանիքէն 250 հոգի իմ ձեռքով լաւ բռնեցի, 55 պարսպաւոր քաղաքնին առի, որոց ութն հաւը սոլորական քաղաք և տաճն և մէկ հաւը անառիկ ամրոց էին, ամենն ալ մոխիր դարձուցի : Ուլլուսունի քսան և երկու քաղաքներն ալ որոց Ուրսա տիրեր էր, Ասորեստանի հետ միացուցի : Դույեա գաւառէն ութն ամուր քաղաք զրաւեցի : Տիլուզինա և Աատիա գիւղաքաղաքներն ալ առի, և չորս հազար երկու հարիւր հոգի իրենց բոլոր ընչիւքը դերի բռնուեցան :

« Նոյն Միջոցին Զիդարդայի Միգադտի թագաւորըն ալ կայսերութենէս ապստամբեցաւ . ինքն և բոլոր երկրացիք անտառները յախան, ուր հետքերնին ան գամ չը տեսնուեցաւ :

Ասոր թագաւորութեան Բարտա քաղաքը մոխիր դարձուցի . անոր շրջականերէն մեծ քաղաքի տիրեցի և կողոպտեցի . վանայ գաւառին Սուանդակոնոլ և Ծուրծուխու քաղաքները Միգադտի յարած էին, ասոնք ալ առի և կողոպտեցի : Ետքը Մելտիս լերան Պակատագտի իշխանը բռնելով մորթը հանեցի . Տայդուքու և անոր ընկերները Համաթ տարի և հոն բնակեցուցի :

« Այն ատենը Ուլլուսուն իր բարձր լեռներուն վերայէն իմ փառաւոր յաղթութիւններս իմացաւ . թռչնոյ պէս խոյանալով հկաւ ինձի աղաչանքով ներում խնդրելու . ես անոր անհամար չարութիւններուն ներեցի, և անօրէնութիւնները ջնջուեցան . երկիրները իրեն վերադարձուցի և զինքը իր թագաւորութեան ակօռընստեցուցի . Ուրսայի և Միգադտի ձեռքէն առած երկու ամրոցներս և քսան երկու մեծ քաղաքներս անոր շնորհեցի, և երկրին խաղաղութեան աշխատեցայ : Իմ վե-

հախառութեանս պատկերը շինեցի . վրան իմ արտօն
Ասուր աստուծոյն վառքը դրեցի և շատ օրինակներ ընե-
լով անոր թագաւորուն իջալլի քաղաքը կանգնեցի . . . :

«Մուսասիր քաղաքին Ուրղանա իշխանը Հայոց
Ուրսա թագաւորին վստահելով՝ ինձի հնադանդիւ չու-
ղեց . Զօրացս ուժովը և վարպետութիւնով մը Մու-
սասիրի տիրեցի , և ինքը կեանքը ազատելու համար
մինակ փախաւ լեռները գնաց . Ես Մուսասիրի մէջ իբ-
րեւեալը վարուեցայ . Ուրղանայի կինը և տղայքը և
աղջիկները և անասունները և դանձը և պալատին մէջ
ինչ որ կար՝ որ չը հաւնուելու բաներ չէին՝ և երկու
հալար հարկուր հօգի իրենց ամեն ունեցածներովը և
Հալախ և Պակապարտու աստուածնին և ուրիշ կուռ-
քերնին և անոնց բաղմամբիւ նուիրական անօթներն
առի :

«Հայաստանի Ուրսա թագաւորը Մուսասիրի առ-
նուիլը և Հալախ աստուածոյն վերցուիլը իմացաւ , իր
մեծամեծներուն ներկայութեամբ դաշոյնով ինքզինքը
զարկաւ ու մեռաւ » . (Տաբէթի քրիստոնէական իմաստ-
աւորական հարս. կէ. երեւ 64—68 . որ է 1862 յուլիս) :
Այսքան է խօրսապատի պալատին մեծ արձանագրու-
թեան մէջ Հայաստանի անունը տալով խօսածը . Ու-
րիշ արձանագրութեանց մէջ ալ մի և նոյն պատմու-
թեան համառօտ յիշատակութիւնը կը գտնուի :

Խօրսապատի արձանագրութիւնները գտնուելէն
առաջ Ասորեստանեայց թագաւոր մը Սարկոն անուն
Եսայեայ մարդարէութեան վերոյիշեալ տեղէն զատ
գտնուած չէ . այն ալ եզրայական բնագրին և անմի-
ջապէս անկէց առնուած թարգմանութեանց մէջ , իսկ
հայ թարգմանութեան մէջ՝ որ Խօթանաանից յունական
թարգմանութենէն է Առան գրուած է . և ասոր յա-
նուանէ մեզի ծանօթ Ասորեստանեայց թագաւորնե-
րուն ո՛րն ըլլայր վճռաբար չեն որոշած Ս. Գրոց մեկ-
նիչներն և ժամանակագիրները : Քալմէ՝ Սաբէ Գրոց Բա-
սարանին մէջ Ասորեստանեայց Սենեքերիմ անուանի թա-
գաւորին տգան Ասորդանը կը կարծէ , որ հօրը յաջոր-

դեց . Բայց արձանագրերէն առնուած թուականն ըստ որ իւրաքանչիւր երեսիլի դործ որ թագաւորին քանի երրորդ տարին ըլլալը կը նշանակուի , ճշդութիւնը վկայեալ է . և այս պատմածներուն ժամանակը փրկիլ թուականէն 714 և 713 տարի առաջ կուգայ , որ Հրէից խորայելի թագաւորութեան վերնալուն թուականն է . և այս թագաւորութիւնս վերցնողն ալ Ասորեստանեայց Սաղմանասար թագաւորն ըլլալը անտարակուսելի է , որով Սարկոն ալ որ նախնի Ասորեստանեայց լեզուով Բաշի կամ ճշմարիտ Բաշասը նշանակելուն բաղմամբն հնադէաներ կը վկայեն , Սաղմանասարայ մականունն տրուած ըլլայ կարելի է , որ հօրը մեռնելէն ետքը թագաւորութեան յաջորդելուն վրայ մէջ ըլլալով վերջապէս ասոր համար միաբանելոյն և ճշմարիտ թագաւորն այս է ըսին , և այս անունս ալ իր բուն Սաղմանասար անունն հետ կը մնայ : Բայց այս կէտը մեզի համար կարեւորութիւն չունենալով կը մնայ մեզի Պարոյր թագաւորին պատմութիւնը տեսնել :

Պարոյր՝ առաջ իբրեւ պարզ ազգապէտ՝ բայց բարձրակ իշխան մը՝ իւր հօրը Սկայորդիին յաջորդեց փրկիլ թուականէն 713 տարի յառաջ . և երկու տարի աւելցնէն ետքը՝ Մարաց վարրակէս և Բարկլանի Բեղեսիս թագաւորներուն հետ միաբանելով՝ Ասորեստանեայց Սարդանաբադու թագաւորը իր պալատին մէջ յուսահատաբար ինքզինքն այրելով մեռնելու հարկին մէջ դրին . Պարոյր այս յաղթութեանս մէջ մեծ մասն ունենալով՝ իւր նիդակակիցներն վարրակէս և Բեղեսիս արժան տեսան որ՝ թագաւոր ըսուի : Սարդանաբադու յաջորդեց թիկզաթ փաղասար , որուն մահուանէն ետքը յաջորդեց Սաղմանասար Սարկոն , փրկիլ թուականէն 721 տարի յառաջ , և Պարոյրի թագաւորութեան անուամբ ազդին վրայ տիրելու սկսեցէն 23 տարի ետքը : Այսքան ժապն է Պարոյրի համար խորենացւոյն պատմածը (Ա . 21) : Մահուանէն ետքը յաջորդեց տղան Հրաչեայ , որուն թագաւորութեան սկիզբը, ուստի և Պարոյրի կենաց վերջը՝ Քրիստոսէ 700 տարի ա-

ուաջ է . այն ատեն Ասորեստանեայց վրայ կը թագաւորէր Ուրկանի թոռը և Սենեքերիմայ տղայն Ասորդան : Օբբէրդ իմաստուն հնազէտին հաշիւին նայելով՝ որ վերոյգրեալ արձագրութիւնը հրատարակած է, և Ուրկանի թագաւորութեան օկդքնաւորութիւնը 721 ին կը դնէ , Հրատչեայի թագաւորութեան , ուստի և Պարոյրի մահուան տարին 693 պիտի դնեմք :

Արձանագրութեան ըսածին նայելով՝ Պարոյր անձնաստգանութեամբ մեռած պիտի ըլլայ Սարկոնի արշաւանաց երկրորդ տարին : Բայց նոյն արձանագրութեան նայելով՝ Սարկոն՝ որ ասոր կենդանութեան ժամանակ ասոր պաշտած կուռքն անդամ վերցուցեր էր ուրիշ կենդանի և անկենդանի ստացուածներէն զատ , մեռնելէն ետքը մէկ մ'ալ Հայաստանի վրայ չյարձակիր , ո՛չ երկրին տիրելու համար՝ եթէ տակաւին իրեն հնազանդած չէին , և ո՛չ անոր յաջորդին հետ հպատակութեան դաշինք դնելով՝ անիկայ թագաւորեցնելու համար , իսկ Պարոյրի յաջորդի կողմէն դեսպան ալ չերթար անոր . մէկ խօսքով ըսեմք . Հայոց թագաւորին մահուանէն ետքը մէկ մ'ալ նոյն թագաւորութեան անունը չկայ , ո՛չ Սարկոնի և ո՛չ անոր տղուն Սենեքերիմայ արձանագրութեանց մէջ . Արդեօք չե՞նք կրնար Սարկոնի հարցնել՝ թէ Ուրսա թագաւորը յուսահատութենէն անձնաստգանութեամբ մեռնելէն ետքը գուն ի՞նչ ըրիր . և ըրածներդ ինչո՞ւ արձանագրութեանդ մէջ չգրիր , որով ըրած յաջութութիւններէդ օգուտ քաղել չի գիտնարդ յայտնի կրնես :

Յիբաւի պատմութեան մէջ կըսէ թէ յիսուն և հինգ տարտաւոր քաղաքներ և ուրիշ տեղեր և բազմաթիւ գերիներ սուեր է . բայց պատմութիւնը քիչ մը չի տէր է . պատերազմը վանայ թագաւորին հետ է , որուն Ուրսա թագաւորը օգնութիւն տուած էր . այս օգնական զօրքը մեռցուցած և վանայ թագաւորը լեռները վախցուցած կրնայ ըլլալ . բայց վանայ հողէն անդին անցնելով Հայոց երկրէն տեղ առնելը Հայոց հետ յայտնի պատերազմ չբացած չէր ըլլար , որուն յիշա-

տակը չկայ վանայ թագաւորին հետ պատերազմելուն պատմութեան կարգը : Միայն այս վերջնոյս՝ իր կամաւը Հայոց թագաւորին տուած քսան և երկու քաղաքներն առած կրկայ Հայոց ձեռքէն . և ասոր ալ դիւրութիւն ունէր . որովհետեւ վանայ սահմանին մէջ էին , որով և Միջագետաց մօտ՝ որ Ասորեստանեայց պետութեան տեղն էր , մանաւանդ որ՝ վան քաղաքը Ասորեստանեայց Շամիրամ թագուհիին սիրելի բնակութիւնն էր . և չեմք գիտեր թէ Հայք ե՞րբ տիրեցին այս քաղաքիս : Կարծիք մ'է ըսելիքս . Հայոց վահագըն թագաւորին որդին վան այս քաղաքս իւր իշխանութեան ներքեւն առաւ , կամ իւր նախնիքներէն այնպէս գտաւ . կարելի է որ ասոր հայրը վահագն՝ որ արիութեամբ անուանի էր , մինչև անգամ Կիւռճինէրուն նախնիքը վրացիք ասիկայ իրենց կուռքերուն կարգը դրին Յունաց Արէս և Հռովմայեցւոց Մարս չաստուածներուն պէս պատերազմի չաստուած ընելով . այս վահագըն Ասորեստանեցւոց հետ պատերազմ ունեցաւ , և վան քաղաքը անոնց ձեռքէն առնելով Շամիրամակերտ անունը վրայէն վերցուց . և որպէս զի միշտ Հայոց ձեռքը մնայ՝ իւր որդւոյն և ժառանգին վան անունն ալ անոր վրայ դրաւ : Ասոնք հաւանական կարծիքներն են . բայց որովհետեւ Հայոց Հայկազուն թագաւորաց վրայ մինչև Տիգրանայ ժամանակը՝ մանրամասն պատմութիւն մը չունիմք , այսպիսի կարծիքներ բացատրելն օրինաւոր կը սեպեմք :

Սարկոնի Հայոց հետ բան չունենալուն եւ արձանագրութիւնը սնտոի պարծանք մը ըլլալուն ուրիշ հաւատովք ունիմք : Հայաստանի քաղաքներուն շատին անունը հին է . եւ ոչ միայն աղգին , այլ եւ մօտակայ աղգաց ալ ծանօթ ըլլալու է : Բայց մենք արձանագրութեանց մէջ ո՛չ քաղաքի կամ դաւառի մը , եւ ո՛չ թագաւորի անգամ ճիշդ անունը չեմք գտներ , եւ դրտնուած անունները տառադարձութեամբ անգամ մեղի ծանօթ անուններու մօտեցունելու դժուարութիւն կայ . մինչեւ անգամ արձանագրութեանց թարգմանը Պ. Օբ-

բէրդ՝ որ աշխարհադրութեան եւ հնագիտութեան քա-
ջահմուտ անձ մ'է, մէկ հատ մը միայն դտեր է մեղի
ծանօթ անուններու մօտ, այն է խիւաքքու անունը,
զոր Նիլիկիա նշանակել կը կարծէ: Ասկէց աւելի մօտ է
ըստ ձայնին Դոայիա գաւառին անունը՝ Տայք գաւա-
ռին, եւ Աօդիա դիւղաքաղաքին անունը՝ Ուտիք գա-
ւառին, Բարտա քաղաքը՝ զոր արձանագրութիւնը Օլի-
քարդու գաւառին մայրաքաղաք կանուանէ, Պարդու
քաղաքին անունը: Բայց ասոնք ամենն ալ Ասորես-
տանէն շատ հեռու, եւ Հայաստանի հիւսիսային սահ-
մաններուն մօտերն Սարկոնի մինչեւ այն տեղերն եր-
թալը չը յիշատակուիր:

Բայց Հալտիա կուռքը ինչ ընենք, զոր արձանա-
գիրը Պակապարսու կուռքին հետ մէկտեղ Մուսասիրի
Ուրզանա իշխանին պաշտած կուռքն ըլլալ կը ցուցնէ:
Բայց երբոր Սարկոն ասոնք վերցուցեր և որպէս թէ ի-
րեն գերի ըրեր է՝ Հայոց կարծեցեալ Ուրսա թագա-
ւորը յուսահատելով՝ որպէս թէ իւր պաշտած կուռքը
գերի գնացած ըլլայ, իր նախարարներուն քով դաշոյ-
նով ինքզինքն զարկեր մեռեր է: Մենք ոչ Մուսասիր
անունով գաւառ կամ քաղաք կը ճանչնամք Հայաս-
տանի մօտ կամ կից, և ոչ անոր իշխանը Ուրզանա
կամ Ուրսանա, որուն անունն ալ Հայերէն չէ: Լուծ-
ժատի՝ որ այս սեպածն զրերը կարդալու վարժ իմաս-
տուն մէկն է, կըսէ որ նա մասնիկը անունի մը ցարե-
լով, նոյն անուան սեռական հոլովի նշանակութիւն
կուտայ: Ասոր ըսածին նայելով Ուրզանա կամ Ուրսա-
նայ ըսել կըլլայ Ուրսայի վերաբերեալ, եւ որովհետեւ
արձանագիրը Ուրսա անունով այն ժամանակի Հայոց
թագաւորը կը ճանչնայ, Ուրսանա ալ անորը կըլլայ
իրը փոխարքայ կամ սպարապետ կամ կուսակալ:
Ուրսայի այս արձանագրութեան մէջ պատմուած անձ
նասպանութիւնը ասոր Հայոց թագաւոր ըլլալը բոլո-
րովին անհաւատալի կ'ընէ: Պատճառն վերն իմացու-
ցած եմք որ արձանագրութեան ժամանակը Հայոց
թագաւորը Պարսիք էր, որ չէ թէ Սարկոնի կենդանու-

Թեան ատենը ինքզինքը մեռցուց, այլ անոր տղուն Սենեքերիմայ ժամանակն ալ ողջ էր, և Սենեքերիմայ տղուն Ասորգանին օրը մեռաւ:

Արձանագրութեանց մէջ անապարժութեամբ սուտ մտած ըլլալուն ալ նշան կայ: Սարկոնի արձանագրութիւնը կը պատմէ որ Սարկոն Մարաց Թագաւորութեան հետ պատերազմ ունեցեր է: Բայց Սարկոնի տղուն յաջորդը Սենեքերիմ ալ սեպածե արձանագրութիւն ունի՝ որ այն ալ խօստապատ գտնուած է: Ասոր մէջ Սենեքերիմ իրեն համար կը պատմէ թէ՝ Պիթպարու գաւառին, Սիսիխդու և Գումախդի մեծ քաղաքները և չըջկայքը գրաւելէն և Ասորեստանի խառնելէն ետքը (յիշեալ գաւառն ալ, անոր մեծ քաղաքներն ալ ծանօթ չեն մեղի. Գումախդի անունը Բարձր Հայոց նահանգին կամախ քաղաքին անունը մօտ է). Մարաց հեռաւոր երկիրը գնաց, որուն անունն անգամ իր նախորդ Թագաւորները լսած չէին, կրօնէ: Մարաց Թագաւորը վարքակէս՝ Հայոց Պարոյր և Բաբելացոց Բեպեսիս Թագաւորներուն օգնութեամբը Սարկոնի հօրը Սարգանաբաղի վրայ պատերազմ բանալը վկայեալ պատմութիւն մ'է, և անհնար էր որ Սենեքերիմայ ո'չ հայրը և ո'չ պապը ասոնց անունը լըսած չըլլան. ուստի կըսեմք որ Սենեքերիմ, որ իր ժամանակին մերձաւոր դէպք մը այսպէս ջրելու և սուտ հանելու չը համարձակելու չափ խոհեմութիւն ունէր, այս գրուցուածքով իր հօրը Սարկոնի անհագ թուլութիւնը կերպով մը կշտախած կ'ըլլայ, որ Մարաց դէմ պատերազմ բանալով հօրը մահուան վրէժը չառաւ. որպէս թէ Մարաց անունով Թագաւորութիւն կենալն անգամ լսած չըլլար:

Ի վերջոյ աս ալ կ'ըսեմք որ սեպածե արձանագրութիւնները ժամանակին դէպքերուն պաշտօնական պատմութիւններն ըլլալով, հաւատարմութեան եւ վաւերականութեան նշան մը կըսեպուին հասարակօրէն. եւ թէպէտ այսպիսի պաշտօնական հրատարակութեանց մէջ ալ մասնաւոր գիտմամբ մը, զոր օրինակ, աղդասիլու

Թեան ոգւով , կամ ճիշդը պատմած ժամանակին հասարակութեան մէջ տրտունջ ելլելէն վախնալով , որ երբեմն շատ ծանր հետեւանք կունենան , եղածը չեղածի եւ չեղածն եղածի պէս պատմուելու հարկ մը կը տեսնուի : ասոր օրինակներն ամեն ժամանակ տեսնուած են : Այսու ամենայնիւ մեղի այս տեղս այնքանը բաւական էր ցցնել որ սրձանագրութեան ըսած Ուրսան որ Հայոց թագաւոր կը կարծուի , Հայոց թագաւոր չէ , պատմութեանը ճշմարիտ կամ սուտ ըլլալը մեր հոգ ընելու բանը չէ :

Ասորեստանեայք ուրիշ ազգաց պէս՝ մերազգին անունը Արմէն կամ Էրմէնի կը կոչեն հին ատենէ 'ի վեր , որ մեր Արամնախահօրն անունէն ելած է : Այս Արամը 'նոյ նահապետին Յաբեթ որդւոյն ցեղէն էր . բայց Յաբեթի եղբորը Սեմայ ցեղէն ալ Արամ մը կար , եւ բնական է , ինչպէս որ ճշմարիտ ալ է , որ ասոր ցեղն ալ կրնար Արամեան ըսուիլ . եւ իրօք ալ Ասորեստանցիք եւ Ասորւոց երկրին բնակիչները եւ Գաղղէացիք Արամեանք ըսուած են : Ուստի կրնայ ըլլալ որ սրձանագրութեան նշանակած Ուրսա թագաւորը այս Արամեաններուն մէջ երկրին տիրող թագաւորն ըլլայ , եւ Մէսիք՝ այն տեղերուն՝ քաղաքն ըլլայ : Գուցէ Մոպսաւեն տիաքաղաքին՝ որ Կիլիկիայի մէջ ըլլալով Ասորւոց երկրին սահմանակից է , հիմակուան Մըսիս անունը արձանագրութեան ժամանակը դործածուած հին անունն է . վերջը 'ե վանկը որ հռոմայանդ մը կամ աննշան մասնիկ մը կրնայ ըլլալ , ձայնաւորները փոխելով , որ ամեն լեղրաց մէջ յաճախ տեսնուած բան մ' է :

ՅՈՎ. ՊՐ. Տ. ԿՐԱՐ.
Տէրոյնոց.

Վ Ե Պ

Հ Ա Ճ Ի Ս Ա Ֆ Ե Ր

ԴՈՒՍՔ Ի ՍԵՄԲԵՐՉԱՆՏ

Շրջանագիծ . Տե՛ս թիւ Է. եր . 432 .

ԺԶ.

ԳԵՐԵԱՅ ՎԱՃԱՌՈՒՄԸ

Սէիտ — Մուղաֆֆէր — Տինն իւր պաշտօնին պարտիշին մէջ Շաքրիւլլահ Վելլէն և Միրզա — Մուհամմէտին հետ կը շրջագայէր : Էմիրը խիստ զուարթ կ'երևէր . շնորհալից կերպով՝ խօսքն երբեմն Վելլէն, երբեմն ալ սատիկանաց գլխաւորին կ'ուղղէր :

— Վելլէն, կ'ըսէր Էմիրը, կը կարծե՞ս որ Էլ — Ումրա Էմիրը կը հաճի :

— Գրած պատասխանւոյն նայելով, կարծեմ կը հաճի . իւր նամակին միջոցաւ կ'իմացունէ ինձ՝ թէ քանի մ' օրէն վահափառութեանդ պաշտօնական պատգամաւորութիւն մը պիտի ղրկէ :

— Մուհամմէ'տ, ըսաւ Եմիրը, բէ-ն տանը բոլոր-
տիքը ժրութեամբ հսկել պիտի տաս, ուր խիվայի իշ-
խանուհին, իմ ապառնի կինս կը բնակի: Իմացայ որ
այն մուրացիկ Գեւիշ, որ այսօր թիւրքմէնաց Սէր-
է, յաճախ այն կողմերը կը յածի: Ո՛հ, Մուհամմէ'տ,
Մուհամմէ'տ, շարունակեց Եմիրը, մատով անօր սպառ-
նալով, մեծ վատութիւն ըրած կ'ըլլամ՝ եթէ այն Գե-
ւիշ գէմ ձեռնարկութեանցդ անցաջողութեան համար
ներեմ քեզ:

Մուհամմէտ ծունկի վրայ եկաւ:

— Ի՞նչ և իցէ, ըսաւ Մուղաֆֆէր, այս ամենը շու-
տով պիտի լմննայ, և կարծեմ, մեր հաշիւները պիտի
կանոնաւորեմք: Այլ ևս այդ Գեւիշ ինձ օգտակար չը
կրնար ըլլալ. և երբ այս գունդերը ցրուին, տեսնենք,
պիտի կարենա՞յ յանդգնիլ իմ գէմ խրոխտալու: . . .
Վեւէ՛ր, թաշքանտի ուսս գլխաւորին պատասխանն ըն-
դունեցի՞ր:

— Իւրաքանչիւր օր այդ պատասխանսդ կ'սպա-
սեմ:

— Կը տեսնե՞ս, Մուհամմէ'տ, որ քանի մը ժամա-
նակէ ՚ի վեր քեզի բան մը չը յաջողիր: Այն ուսս
պաշտօնակալը, որուն պէտք ունէի, և զոր Պուխա-
րայի մէջ չես տեսեր, այսօր Հնդկաստանցւոյ մը փոք-
րիկ կը պակին մէջ աճուրդի դրուելով՝ ծախուեր է:
Մուհամմէ'տ, ոստիկանութիւնդ կարգաւորեալ չէ, ըզ-
գուշացի՛ր որ չը բարկանամ:

Մուհամմէտ գլուխը ծռեց, Եմիրը, խօսքը Շաք-
րիւլլահին դարձունելով,

— Ի՞նչ է քու կարծիքդ, ըսաւ, Հնդկաստանցւոյն
ըրածին նկատմամբ, իւր կալանաւորը պահեց և հիմա
օրինաց պաշտպանութեան կ'ապաւինի. ի՞նչ խնդ-
րէնք, Գեւիշ: Երէկ կրնայի Հնդկաստանցւոյն տունէն
այս գերին առնուլ, և այսօր, որովհետեւ հրապարակը
վաճառելու հաներ է, ստիպեալ եմ՝ իւր ստացուածքը
յարգել: Այսուհետեւ այս կալանաւորն իմ համար ան-
բռնաբարելի է, ծախողն և գնողը, երկուքն ալ իշ-

խանութեանս ներքեւ չեն, և պարտաւորեալ եմ մեծ-
կակ գումար մը վճարել այս մարդուն համար՝ որուն
պէտք ունիմ. գումարն ալ հպատակացս մէկուն պիտի
վճարեմ, անհեղեղ չէ՞:

— Խիստ անհեղեղ է, պատասխանեց Գեորգ:

— Զայրացուցի՛չ և գրգռի՛չ, յաւելցուց Մուհամ-
մէտ:

— Պէտք է, ըսաւ Էմիրը, որ այս բանին վրայ ընդ-
հետ խօսիմ: Անպատճառ այս կալանաւորը պիտի գնեմ,
որովհետեւ ինձ խիստ պիտանի է: Զօրաւոր գլխաւոր
մ'է, եւ իմ քով պատանդ մնալով, կրնամ խիստ
մեծ գումար մը շահիլ 'ի գին վրկանաց իւր անձին. ե-
թէ այս մարդն իշխանութեանս ներքեւ ըլլայ, աւելի
դիւրութեամբ խաղաղութիւնը կը վերահաստատուի,
եւ եթէ այս ամենը չ'յաջողի, դոնէ զինքը տանջել եւ
խոչտանդել տալով, այս անիծեալ Գեորգն օրինաւոր
վրէժխնդրութիւն կ'աւանդուի. Մուհամմէտ, լաճառա-
նոց դնա՛, եւ 10,000 թումանով այն կալանաւորը դը-
նէ՛:

— Կերթամ, աէր արքայ:

— Գանձապետին քով գնա՛ եւ որոյեալ գումարն
ա՛ռ, բայց առանց անոր մի՛ վերադառնալ, կը ըսեմ .
... . Ա՛հ, մտիկ ըրէ՛, յաւելցուց Էմիրը զՄուհամմէտ
կանչելով, որ հեռանալու վրայ էր. հնդկաստանցիին
փնասկար մէկն է, աչքդ անոր վրայ ըրէ՛, և առա-
ջին պատեհ առթով . . . . . կը հասկնան .
... .

— Տէր արքայ, իմաստութիւնդ մեծ է:

Տիւֆանպէկի(1) ջրոց ընդունարանին քարայտակ ճա-
նապարհն և հրապարակը՝ Պուխարացի ժողովուրդին 'ի մի
վայր հաւաքման գլխաւոր կեդրոնաւանդին է: Վանպէ-
րի, հունդարացի ճանապարհորդն այս տեղն հետեւեալ

(1) Այս տեղը Իմաքուլի-Խան Էմիրին քարոտուղար Տիւ-
ֆանպէկի անսպասելի կրկնուի:

կերպով կը նկարագրէ :

«Գրեթէ , լսած է վերոյիշեալ ճանապարհորդը, քառակուսի հրապարակ մ'է , որոյ կերպրոնը՝ հարիւր ոտք երկայնութեամբ և հարիւր ոտք լայնութեամբ ջրոց խոր ընդունարանն մը փորուած է : Այս ընդունարանը խորանարդ քարերով եղերեալ է , որք ութ աստիճանով սանդուղ մը կը ձևացնեն : Քարայտտակ ճանապարհին վրայ աստ և անդ տնկուած մի քանի սքանչելի կձնիններ՝ իրենց ստուերաւ կը պատսպարեն թէյի կրպակ մը իւր սափաւորութեամբ որք գարեջրոյ խոշոր տակաւներու կը նմանին : Այս սափաւորութեամբ Ռուսաստան կը շինուին , մասնաւորապէս Պոլսարացոց գործածութեան համար , և ամեն եկողին մէկ մէկ դաւաթ կանաչ թէյ կուտան : Հրապարակին եղեգնեայ վահաններով ծածկուած երեք կողմերը բաղնիքի շարժուն փոքրիկ կրպակներ կան , ուր յաճախորդք թէ՛ հաց , թէ՛ պսուղ , թէ՛ տաք ու պաղ միս կրնան գտնել : Քաղցեալ խառնիճաղանճը՝ մեղուաց պէս շարունակ բզզալով՝ ամենէն հետաքրքիր տեսարանը կ'ընծայէ : Առջևը , զուգահեռական տեղւոյն չորորդը կողմը դարաւանդի ձև ունի , որ կերպով մը Տիվանպէկի մզկիթին պատուանդան է : Մզկիթին առջև , յիր և ջան ծառոց ներքև , վիպասանք , քերթիչ կամ լարախաղաց , չափական և արձակ խօսքերով կերգեն և կը հուշակեն , մինչդեռ գերասանք զիրենք կը ծաղրեն , մարգարէից և երևելի պատերազմողաց դիւցազնական քաջութիւնները » :

Ջրոց ընդունարանին հրապարակն ահադին բազմաութեամբ լեցուած էր , որովհետև նոյն օրը դերեաց վաճառման օրն էր : Դարաւանդին վրայ փոքրիկ կըրպակ մը կար , ուր շատերը կը յաճախէին : Կրպակին ներսը , հարիւրի չափ պարսիկ գերիք , վիզերնին տախտակամածին կապուած , խառն 'ի խառն պառկած էին : Հնդկաստանցի մը , որ ինք զինքը ճշմարիտ հասարակական ճանաչողներու համար տարբեր գլխարկ գրած էր , ճակտին վրայ կարմիր նշան ունէր , և իւր դեղին և ահռելի կերպարանքն ալ յաճախորդաց կողմը դար-

ձուցած էր , վսեմ խօսքերով իւր վաճառքները կը գովէր : Երբեմն երբեմն ձեռքը բռնած պընձէ նուրբ և երկայն վտիւր դերեաց վրայ կը շարժէր , անկիւթ գիրքերնին ուղղելու համար :

Փոքրիկ կրպակին կեդրոնը , ամենէն բաց տեղը , տեղ մը՝ որ Տիմանպէկի հրապարակին ամեն կողմերէն ալ կ'երևէր , բարձր տախտակամած մը շինուած էր , որոյ վրայ , կարմիր մետաքսեայ չքնաղ գգեստով մարդ մը , այտերը սնդուրեալ և չղարեալ և մօրուքնալ սանտրուած , վիղէն ցլի մը կապուած էր : Այս ցլին վրայ հետևեալ բառերը գրուած էին , « Թիւրա Ուռուս » (ուռս գլխաւոր) : Ձեռքերն ու ոտքերը չլթայակապ և երեսն ալ հրապարակին կողմը դարձուցած , կռնակին վրայ պառկած էր :

Այս մարդը Ռըլիէֆ էր. այն չլթայները՝ որոց ծանրութեան ներքև ընկճեալ էր , կ'արդիւնէին զինքն ամենափոքրիկ շարժում մ'ընելէ , բայց իւր աչքերէն բարկութեան նշոյլներ կը ցայտէին :

Ռըլիէֆ իւր խաւարչտին բանտին մէջ մեռած չէր :

Երբ Ռըլիէֆ զգուելի և դարչահոտ միջատներուն խայթումէն նուաղած՝ շնչասպառ գետին ինկաւ , իւր պահապանները՝ տեսնելով որ Սեր-ըն գունդն առանց դղեակին առջև մնալու անցաւ գնաց , զինքն աղատեցին : Վէրքերը դարմանելով՝ ձիու մը վրայ կապեցին , և կէս մը մեռած , և բոլորովին անզգայ , Պոխարա բերին : Երբոր թափառականք քաղաք մտան , իմացան զՌիլիէֆ երկայն ատեն ծածուկ պահելու անկարելիութիւնը , մանաւանդ թէ իրենց գալէն յառաջ , Ռուս երևելի պաշտօնակալի մը գերի խնայուն լուրը ամբողջ քաղաքին մէջ տարածուած էր , և էմիրին բռնաւորութենէն և յափշտակութենէն կը վախճային , ինչպէս նաև ժողովրդեան մոլեռանդութենէն : Միւս կողմանէ ալ , թափառականք կալանաւորը դարմանելու համար ստակ չունէին : Ռըլիէֆ այնչափ յուսահատութիւնէ մէջ կը գտնուէր՝ որ նոյն իսկ իւր դահիճները հասկցան՝ թէ պէտք է խնամել զանիկա , և եթէ չաւ չխնամեն :

կրնայ մեռնիլ, որով իրենք ալ անորմէ շահելիք գումարը կը կորսնցունեն : Հապիպ առաջարկեց՝ որ կալանաւորը գերեաց վաճառողի մը յանձնեն, որպէս զի առողջացունելով զանիկա, վաճառէ, և գոյացած ստակը հաւասարաբաժին ընեն իրենց մէջ :

Հապիպի առաջարկութիւնն ընդունուեցաւ, այս մասին Հնդկաստանցւոյ մը հետ խօսեցան, որ խոստացաւ կալանաւորին բժշկութեան ծախքը վճարել, այն պայմանաւ որ 100 էն 20 իրեն տրուի՝ եթէ վաճառէ, ապահովուց ալ թափառականները՝ որ 3000 թումանի (33000 ֆրանք) կրնայ վաճառել կալանաւորը :

Ուրլիէֆ Հնդկաստանցւոյն քով տարին, հոն գրեթէ ամսոյ մը չափ մնաց, և որովհետև Հնդկաստանցին զինքն ամեն կերպով կը խնամէր, լաւ ուտելիք կուտար, և հետն ալ աղէկ կը վարուէր, ուստի անմիջապէս զօրացաւ : Ուրլիէֆ քիչ քիչ կզգար՝ թէ վերստին կը կենդանանայ, և կը յուսար ալ որ գերութեան վիճակէն կ'ազատի :

Գերեաց վաճառողը՝ որոյ արհեստին վրայ Ուրլիէֆ բնաւ չէր կասկածեր, կալանաւորին վստահութիւնը յինքն գրաւեց. հաւտացոյց իրեն՝ թէ զինքը թիւրք մէններէն գնած է, թէ ուսմանը կը սիրէ, թէ մահմետականները կ'անարդէ՝ որք միշտ իւր կրօնքը կը հալածեն. խոստացաւ ալ Ուրլիէֆին որ իւր ազգակցաց հետ հաղորդակցելու միջոցները ցուցնէ :

— 1,000 թումանով գնեցի զքեզ, ըսաւ Հնդկաստանցին, գթալով քու խեղճ վիճակիդ վրայ, յոր դատապարտած էին զքեզ այն վայրենիները. դահիճներդ կը կարծեն եղեր՝ թէ դուք աղնուական թիւրք մ'ըլլալով՝ կրնաք ինքզինքնիդ զնել, և տեսնէք որ ասկէ աւելի բարիք չէի կրնար ընել յաւելցուց Հնդկաստանցին կեղծ ժպիտով մը : Կը յուսամ՝ թէ առ իս պարտքերնիդ կը հատուցանէք, որովհետև ձեր առողջութեան համար շատ ստակ վատնեցի :

Հնդկաստանցին զՈւրլիէֆ խաղելու համար ասկէ աւելի լաւ միջոց չէր կրնար ընտրել : Գնդապետը, բը-

նութեամբ սկեպտական, դէմքը խոժոռեց՝ երբ լսեց որ Հնդկաստանցիին իւր բարի զգացմանց վրայ կը պարծենայ. բայց երբ վրկանքին վրայ խօսեցաւ, կալանաւորին դիմաց վրայ ուրախութեան նշոյլներ յղացին, և խոստացաւ 10.000 թուման վճարել իւր ազատութեան համար. Հնդկաստանցիին՝ Ռըլիէֆին խօսքին վրայ շատ ուրախացաւ, բայց քիչ մը խորհրդածելէն վերջը,

— Ս, յո՛, լսաւ Հնդկաստանցիին, բայց եթէ էմիրն իմանայ որ դու քովս ես, կառնու դըքզ և այնուհետեւ բան մը պիտի չունենամ:

— Պէտք չէ որ էմիրն իմանայ . . . . :

— Ձեր աղգակցաց հետ հաղորդակցելու միջոցներն ի՞նչպէս յույնեմ ձեզ, ես խեղճ Հնդկաստանցի մ'եմ:

Քանի մ'օրէն վերջը, Հնդկաստանցիին համոզուեցաւ որ ամենէն պարզ միջոցն իւր կալանաւորն ածուրդի հանել և ծախելն է, ինչպէս որ խոստացած ալ էր թիւրքմէնաց. Յիրաւի, արդէն խիստ դժուարին էր պահել և երևան չը հանել այնպիսի մարդ մը՝ որոյ 'ի Պոլսարա դստուիլն ամեն մարդ գիտէր, և էմիրն ամսէ մ'իվեր զանիկա գտնելու հետամուտ էր: Թուրքաստանի մէջ հաստատուած լրտեսութեան դրութեան չնորհիւ անհնարին էր զՌըլիէֆ երկայն ատեն պահել ուղեղը: Մէկ կողմանէ ալ թիւրքմէնք գերեաց վաճառողին վրայ 'ի մօտոյ կը հսկէին:

Հնդկաստանցիին միտքը դրաւ շահու գաղափարներն և հպարտութիւնը մէկ կողմ ձգել. բայց որովհետեւ վարպետ և խորամանկ էր, ուստի բնաւ Ռըլիէֆին բան մը չը յայտնեց, այլ ընդհակառակն՝ զանիկա հրապուրիչ խոստմամբք պատրելը շարունակեց. Հնդկաստանցիին մինչև վաճառման օրը կեղծաւորութեամբ վարուիլ կուղէր Ռըլիէֆին հետ, որովհետեւ, անկէջ յետոյ, ինչպէս ըսինք, օրէնքը զկալանաւորն անբռնաբարելի կ'ընէր:

Վաճառման որոշեալ ատուր նախորդ իրիկունը, Հնդկաստանցիին զուարթ գիւնք Ռըլիէֆին քով եկաւ.

խմացուց՝ թէ Թաշքանտ իւր աղգակցաց հետ հաղարդակցելու միջոցը գտած է : Յետոյ գինւոյ շիշ մը հանելով՝ — Պուխարացի մէջ հաղուադիւտ է — առաջարկեց կալանաւորին՝ որ իւր մօտակայ աղատութեան համար մէկ մէկ դաւաթ գինի խմեն :

Ռըլիէֆ, առանց երկմտութեան, առաջարկութիւնն ընդունելով՝ դաւաթ մը պարպեց . գինւոյ մէջ թմբերեցուցիչ դեղ խառնուած ըլլալով՝ Ռըլիէֆ գրեթէ կայծակնահար, գետին ինկաւ, և միայն յաջորդ առաւօտուն քունէն արթնցաւ, սնանդուած, այտերը չպարած և Տիվանպէկի բարձր տախտակամածին վրայ դրուած :

Անկարելի է ըսելը՝ թէ զնդապետին հոգին որպիսի բարկութեամբ լեցուեցաւ և որպիսի անէծքներ և նշովքներ թափեց մատնիչ Հնդկաստանցւոյն գլխուն վրայ . Ռուս պաշտօնակալին հպարտ և անկախ հոգին յանհնարինս կը նեղուէր, որովհետեւ Հնդկաստանցին զինքն 'ի տես ամենեցուն դրած էր, տեսարան մը՝ որ մէ աւելի մահը նախամեծար կը համարէր : Թէպէտ Ռըլիէֆ անշարժութեան մատնուած, բայց իւր բարկութեան միջոցին, կարծես, զինքը հետաքրքրութեամբ դիտող և քննող բոլոր բազմութիւնն իւր բաղկաց մէջ խեղդելու զօրութիւնը կ'զգար : Սփառուած էր գլուխն ուղիղ բռնել շղթայից ծանրութեան պատճառաւ, աչքերը կատաղութեան արտասուօք լի, և շրթունքները բարկութենէն կարմրած էին : Չքնաղ ըզգեստով այս գեղեցիկ մարդը, թէպէտեւ շղթայակապ և կատաղի, բոլոր Պուխարացի ապուշներուն զուարճութեան առարկայ եղած էր : Բարձր տախտակամածէն քանի մը քայլ հեռի, Ուրումպէյ, Թիւրքմէնք և դրնգին մէջ գտնուած Խըրթաղք 'ի մի վայր ժողովուած, մատով իրենց նախկին կալանաւորը կը ցուցնէին, և մէկ կողմանէ ալ ամարդութեամբ կը ծիծաղէին :

Հնդկաստանցին խօսակցութեան բռնուած էր կանաչ ապարօշ դրած ծերի մը հետ . կանաչ ապարօշ գնելը Մարգարէին ցեղէն ըլլալու նշան է :

— Անկարելի՛, կ'ըսէր այս ծերը .

— ձիշդ է, տէ՛ր, հարիւր Սև թիւրքմէն սպաննած է . վիրաւորուելով՝ ութ օր ձիու վրայ կապուած և վեց ժամ ալ դարչահոտ հորի մը մէջ մնաց . գրեթէ երկու ամիս անցած չէ . . . : Դիտեցէք հիմա զինքը .

Հնդկաստանցիին Ուրլիէֆին մօտենալով՝ մաղերը վերցուց և ծերին՝ նոր վէրքը ցուցնելով ,

— Ահաւասիկ , ըսաւ , վէրքին նշանները , իւր բոլոր մարմինը խայթուածներէն կարմրացած է :

Հնդկաստանցիին Ուրլիէֆին զգեստը տակաւիկ մի բաւալով՝ ծերը շատ մը կարմիր սպիներ նշմարեց կուրծքին վրայ , սպիներ՝ որք խայթուածոց վրայ դրուած դեղերէն՝ քան թէ նոյն իսկ խայթուածներէն մնացած էին .

— Հը՛, հը՛, միմեաց ծերը :

— Փրկանքը թագաւորական պիտի ըլլայ , հիմակու հիմա կրնաս աշխատցունել զինքը , որովհետեւ զօրաւոր է , ջղերն ու վիզը նայէ .

Հնդկաստանցիին ձեռքը կալանաւորին բազկաց եւ դէմքին վրայ տարաւ : Ուրլիէֆ չհանդուրժելով այս շփափման , յանկարծական շարժմամբ ետ քաշուեցաւ . Հնդկաստանցիին բարձրածայն ծիծաղեցաւ .

Ուրլիէֆին կատաղութիւնը չափ եւ սահման չունեցաւ , կատաղի աչքով ծերին վրայ նայելով ,

— Եթէ ըսաւ էօզպէկ լեզուով , զիս գնես , ապո՛ւշ ծեր , օր մը գլուխդ կը ջաղջախեմ , որովհետեւ այս թշուառականին զիս շօշափելուն պատճառը դու եղար :

— Օ՛հ , օ՛հ , ըսաւ ծերը , ետ քաշուելով , բարկապիտ է :

— Պա՛հ , պատասխանեց Հնդկաստանցիին , ըսածին կարեւորութիւն տալու չէ , ամսոյ մը չափ հանգարտ էր , բայց իւր տիրոջ իրեն խաղցած խաղը զինքը կատղեցուց :

Հնդկաստանցիին ծերին քանի մը խօսք ըսաւ ցոծ ձայնով , ծերն ալ գլխով հաստատական նշան ընելով ,

— Իրաւունք ունիս , ըսաւ .

Յետոյ ծերը ոտքով գնդապետը մղելով ,

— Սղատութեանդ համար ո՞րչափ կրնաս վճարել , չո՛ւն , հարցուց :

Ուրլիէֆ հանդարտած էր , արհամարհոտ ակնարկով մը իւր դահիճները դիտեց եւ բոլորովին լուռ կեցաւ :

— Պիտի չպատասխանէ , տէ՛ր , աղաղակեց Հնդկաստանցին , իշոյ պէս յամառ է , բայց սպասեցէք , ահաւասիկ իւր տէրը :

— Ո՛չ , ո՛չ , անօգուտ է , ես կը գնեմ դիներ , եթէ դինը զեղչէք :

— Անկարելի՛ է , տէ՛ր , 4000 թուման վճարել պէտք է :

— Կ'երդնում որ 4000 թումանը շատ է , ի՞նչ կ'ըսես . 3000 կը վճարեմ , այս ալ բաւական մեծ գումար է :

Ուրումպէյ , որ ուրիշ թիւրքմէնաց հետ մօտեցած էր , ցած ձայնով անոնց հետ խորհրդակցելով , շարժմամբ գլխաւոր Հնդկաստանցին կանչեց .

— Բնաւ մեծ գումար մը պիտի չպատկինք , ըսաւ Ուրումպէյ Հնդկաստանցւոյն . . . . . ծախեցէք :

— Սպասեցէ՛ք , թերեւ կրնամ ընդունիլ . . . . . :

— Այո՛ , բայց շուտ , ընկերներս անհանգիստ են , թերեւ ծերը սուտ կը խօսի :

— Ո՛չ , ո՛չ , սպասեցէ՛ք , ես արհեստս գիտեմ :

Այս միջոցին , քարայտակ ճանապարհին երկու հակառակ կողմերէն , հեծելոց երկու գունդ դալով՝ դարաւանդին կողմը կ'ուղղէր . Հաճի — Սաֆէր այս գնդաց առաջնոյն՝ որ Սև թիւրքմէններէ կը բաղկանար , գլուխն անցած էր , և Միրզա — Մուհամմէտ՝ տաճիկ գունդի մը և քաղաքային պաշտօնակալաց մէջ տեղ խօսելով շարժումներ կ'ընէր : Մուհամմէտ թիւրքմէնները տեսնելով՝ ձին մտրակեց , և անմիջապէս փոքրիկ կրպակին առջև եկաւ իւր ընկերներով միատեղ : Թիւրքմէնք հանդարտաքայլ կը մօտենային՝ առանց տաճկաց շտապաւ յառաջելը նշմարելու :

Հնդկաստանցին զՄուհամմէտ ճանչնալով , իւր դե-

րին վաճառել ուղեց .

— Ի՞նչ է ձեր վերջին գինը , հարցուց ծերին , ի՞նչ որ ալ տաք , գոհ պիտի ըլլամ :

— 3,500 թուման , ըսաւ ծերը , արդէն ձեզի ըսի :

— Ես 4,000 կուտամ , և կալանաւորը յանուն էմիրին կը գնեմ , աղաղակեց Մուհամմէտ , հոն գտնուած բաղմութեան վրայ դժնեայ հայեցուած մը ձգելով :

Հնդկաստանցին մինչև գետին ծռելով՝ ուղեց այս բարձր գնոյն համար վիճել , թէպէտ լաւ գիտէր որան հակառակելի հրաման մ'է , սակայն ժամանակ չունեցաւ : Բոլոր դարաւանդը թիւրքմէնաց խումբով լեցուած էր , և Հաճի—Սաֆէր իւր ձին մինչև բարձր տախտակամածին եղերքը քշելով ,

— 5,000 թուման կը վճարեմ , աղաղակեց :

Մուհամմէտ սակաւիկ մի գունատեցաւ , բայց ան միջապէս խելքը գլուխն եկաւ . էմիրին պաշտպանութեան վստահ և իրեն ընկերացող տաճկաց բաղմութեան ապաւինելով , ճակատը վերցուց և բարձր ձայնով ,

— Սէրդը , ըսաւ , անշուշտ ըսածս չէ հասկցած , էմիրը պիտի գնէ այս կալանաւորը :

— 5,000 թուման կուտամ , կրկնեց Սաֆէր :

Մուհամմէտ , իւր խումբին դառնալով ,

Դժուար է , ըսաւ կէս ձայնով , այս կատղած խոզերուն խօսք հասկցունել . 6,000 թուման կը վճարեմ , աղաղակեց :

— 8,000 , ըսաւ Սաֆէր ,

Մուհամմէտ բարկանալով ,

— Թիւրքմէնաց , ըսաւ , Սէրդը կողմէն քաղաքավարութիւն չէ տիրոջ հրամանն անարգել :

— Քու տէրդ իմն չէ , ըսաւ Հաճի , ուրեմն թող վճարէ իրեն բաղձադածը ստանալու համար , ինչպէս որ ես պատրաստ եմ վճարելու :

— Լա՛ւ , էմիրը ամեն բան կրնայ ընել :

— Է՛հ , ինձի ի՞նչ հոգ :

Մուհամմէտ՝ հասկնալով որ տակաւին գինն աւելցունել պէտք է ,

— 10000 թուման կը վճարեմ: ըսաւ, այն յուսով որ իւր յամառութիւնը պիտի յաղթէ հակառակորդին:

— 11000, պատասխանեց Սաֆէր:

— Շատ է, ըսաւ Մուհամմէտ, որ վայրկեան մը իւր զարհուրելի տիրոջ սպառնացող կերպարանքը աչքին առջև բերաւ և չվախցաւ: Էմիրը երկրին տէրն է, ուզածը կրնայ դնել: Բարեկամներս, հրամայեց իւր տաճկաց, այս գերին վերցուցէք, թո՛ղ այս վայրենիներն էմիրին քովէն առնեն, եթէ կրնան:

Քանի մը տաճիկ ոստիկանութեան գլխաւորին հըրամանին հնազանդելով՝ բարձր տախտակամածին մօտեցան, բայց Հնդկաստանցին, որ ահագին գումար մ'իրականացնելու մօտ էր, յուսահատութեան աղաղակ մը հանեց: Ուրումէյ, որոյ վրայ ոչ ոք կը մտածէր, յոտին կանգնեցաւ Ռըլիէֆին քով, և կայծակի ձայնով,

— Թիւրքմէնք, աղաղակեց, մեր սեփականութիւնը մեզնէ կը յախշտակեն:

Սերբէնչան ընելով, իւր հետ գտնուած հեծեալք Մուհամմէտին գունդը շրջապատեցին, և գլխաւորին հրամանին սպասեցին կռիւն սկսելու համար:

— Մուհամմէտ, ըսաւ Սերբէնչ, եթէ քայլ մը յառաջ ելեմ, ոչ դու և ոչ ընկերներդ ասկէց կրնաք ողջ ելլել:

Մուհամմէտ յետոս դառնալով, տեսաւ որ թիւրքմէններէն պաշարուած է, խելքը կորսնցուց: Մուղաֆֆէրի բարկութեան գաղափարն աւելի վաղահաս վտանդի մը գոյութիւնը մոռցուց իրեն:

— Լաւ, ըսաւ Մուհամմէտ, ա՛ն այս գերին, բայց սա՛ աղէկ ըմբռնէ որ ոչ թէ իմ գէմ, այլ ուղղակի էմիրին դէմ կռուելու կը համարձակիս:

Պարօրիկը հեռանալ ուզեց. թիւրքմէնք իրեն ճամբայ պիտի տային, երբ Սաֆէր օձիքէն բռնելով,

— Սպասէ՛ ըսաւ, 'ի միասին կանոնաւորելու հաշիւ մ'ունիմք. . . . . այս մարդուն 11,000 թուման վճարէ՛:

— Ե՛ս, դուչեց Մուհամմէտ:

— Ուրեմն մուցա՞ր որ դու ինձ կը պարտուս :

Մուհամմէտ իւր ձին Սէր-ըն-ձիոյն մօտեցնելով ,

— Տէր , ըսաւ , ընկալագիւր մը տուած եմ քեզ . . .

. . . և . . .

— Սնպիտա՛ն , աղաղակեց Սաֆէր , կը կարծես որ ստակդ գողնալու նպատակ ունիմ . վճարէ հիմա . և բոլոր հոս եղողները պիտի վկայեն՝ թէ վճարեցիր :

— Բայց . . . . .

— Եթէ կրնաս , ըսաւ Սաֆէր , մի՛ վճարեր , և է՛ մերիդ քով գնա՛ :

Սաֆէրին հեղնութեան ներքեւ ծածկուած սպառնալիքը Պարսիկը զարհուրեցուց :

— Կը վճարեմ , ըսաւ Մուհամմէտ , կը վճարեմ :

Մուհամմէտ դրամոյ երկայն պարկ մը հանելով իւր գօտւոյն մէջէն , ստակը վճարեց Հնդկաստանցւոյն . յետոյ Հնդկաստանցւոյն վրայ խոժու հայեցուած մը ձգելով , շտապաւ իւր տաճկաց հետ մեկնեցաւ և ա՛նքանութեամբ :

— Հիմա , ըսաւ Սէր-ըն-ձի , երբ առանձին մնաց իւր հեծելոց հետ , այս շուն Կե-լե-ու-ը որ հեծեալներէս հարիւրը օպաննած է , բանակը բերէք . իմ քով վարելիք կեանքը զինքը մահուան պիտի բաղձացունէ , որովհետեւ պիտի իմանայ թէ ինչպէս Սաֆէր իւր հեծելոց սպանման վրէժը կառնու :

— Կեցցէ՛ Սէրտար , աղաղակեցին թիւրքմէնք :

Ուրիշֆ այս տեսարանին սկիզբէն Հաճի—Սաֆէր ճանչցաւ , և վայրկեան մը հաւատաց՝ թէ երկինք իրեն ազատարար մը կը ղրկէր . բայց իւր նախկին բարեկամին խօսքերէն դուշակելով , թէ ամեն յոյս կորսուած է իրեն համար , յուսահատութեան մէջ ինկաւ :

(Շարունակ)

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

Ա Ջ Ա Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ընդհանրապէս հասարակ լեզուի մէջ ազատութիւնը՝ անոր արդեանց հետ կը չփոթեն : Օրինակի համար, երբ մէկը բանտարկուի, կ'ըսեն՝ թէ ազատութիւնն խափանուեցաւ, իսկ երբոր բանտէն հանուի, կ'ըսեն՝ թէ ազատութիւնը տրուեցաւ :

Այս կերպ ազատութիւնը՝ որ լի քաղաքացութեան իրաւունքը վայելելու ազատութիւն է, պետական ազատութենէ տարբեր է . օրինակի համար, պետութեան օրինօք՝ բռնաւորական իշխանութեան հպատակ եղողը քաղաքացութեան ազատութիւն կը վայելէ, բայց այնչափ ատեն ազատ է, որչափ ատեն որ բռնապետն ուզէ :

Աշխարհավարական ազատութիւնն է՝ երկրին օրինաց և վարչութեան հնազանդիլ, իրաւանց և պատուոյ մէջ հասարակաց հաւասար լինել և օրինաց դէմ յանցանք գործած ատեն օրինաւոր դատաւորներէ դատուիլ : Այս տեսակ ազատութեան գլխաւոր նպատակն է, ազատ կառավարութեան մը քաղաքացիներուն քաղաքացութեան ազատութիւնը, կամ իրենց անձն և ստացուածքն ապահովել :

Թէպէտ բռնաւոր կամ անձնական հաճոյքը օրէնքի տեղ գործածող թադաւորներուն հպատակները ստիպեալ են իրենց տէրերուն առօրէական հաճոյքներն իջրև անփոփոխ և անչարժ օրէնք ընդունիլ, և բանտարկեալը պարտաւորեալ է ձեռքերն ու ոտքերը շըլ-

Թայակապ՝ իւր բանտին մէջ մնալ, սակայն և այնպէս ասոնք դարձեալ իրենց կամքն ունին, և հոգինին ազատ է: Կրնան ղիրենք չարչարողն օրհնել կամ անիծանել, իրենց գերութենէն գոհ կամ դժգոհ ըլլալ, կամ իրենց բոլոր զօրութիւնը դորժածել՝ ազատութեան միջոցներ գտնելու համար: Ասոնց ազատութիւնըն ոչ թէ ջնջուած է, այլ նդւածեալ, չեն կրնար դորժել, բայց կրնան կամիլ: Օրէնքները, սովորութիւնները, բռնաւորներն և դահիճները՝ անզօր և տկար են այս ներքին ազատութեան դէմ՝ որ մեր մարդկութիւնը կը կացուցանէ:

Մարդուս էական այս ազատութիւնն այն հաստատուն հիմն է, որոյ վրայ կը կայանայ, մեր՝ քաղաքացութեան և աշխարհավարական ազատութիւն վայելելու իրաւունքը: Պէտք է որ կամք ունենամք՝ մեր կամքը յարդել տալու իրաւունքը պահանջելու համար: Աշխարհի մէջ քաղաքացի ըլլալէ յառաջ՝ նախ գիտակցութեանս մէջ պիտի դգամ՝ թէ ես ինքնակաց անձնաւորութիւն մ'եմ:

Ազատութիւնը՝ առանց որոյ բարոյականը դոյութիւն չունի, որովհետեւ առանց անոր պարտք և պատասխանատուութիւն չկայ, պէտք չէ որ սահմանենք՝ թէ ընելու կամ չընելու էշխարհիկ է, այլ՝ էթիկական է: Արդեօք ազատ եմք. այսինքն թէ դորժելը կամ չը դորժելը մեզնէ և միայն մեզնէ՝ կախումն ունի:

Արդ, ո՞չ Բապտէն խիստ յայտնի է որ ամեն մարդինքցինք ազատ կը կարծէ. երկու կտոր ոսկի կը ներկայացունեն ինձ և կըսեն՝ թէ ահա տասիկ ձեր ընտրելիք ոսկին. արդեօք կատարելապէս ազատ չեմ միւսն ընտրելու: Շատ պարզ դործողութիւն մ'է որ քիչ ժամանակի մէջ քանի մ'անգամ ձեռքս կը վերցունամ. եթէ ազատ եմ, այս դործն ընել կամ չընելը միայն ինձմէ կախումն ունի. իսկ եթէ ազատ չեմ, ասիկա կամքէս դուրս ուրիշ պատճառէ կախումն ունի. Ո՞վ որ կը կարծէ՝ թէ մէկ ժամու միջոյի մէջ երեք ան-

զամ ձեռքս չեմ կրնար վերցունել, անոր հետ հազարաւոր միլիոններ կրնամ գրաւ դնել. ո՞ր յիմար արդեօք գրաւս կ'ընդունի. — ոչ ոք: Ասիկա կ'ապացուցանէ՝ թէ երբոր ուղեմ, կրնամ ձեռքս շարժել. եթէ սենեկի մը մէջ երեք հողի ըլլամք, միւս երկուքը կըրնան իրարաւ հետ գրաւ դնել՝ թէ ես ա՞յ, թէ ձախ ոտքս առաջ դնելով սիտի քալեմ: Բայց ո՞վ կրնայ իմ հետ այսպիսի գրաւ դնել: Ասոնք այնչափ խիստ պարզ եղելութիւններ են՝ որ ամեն մարդ ալ կրնայ հասկնալ. բայց այս պարզ եղելութիւնները անհերքելի կերպով կը հաստատեն՝ թէ մարդկային ազատութեան հաւատքը ամեն ոգիներու ալ բնական է. ասիկա այնչափ ճշմարիտ է՝ որ Սէքսթոս, Էնէսիդէմ, Սքինօզա, Հիւմե ազատութիւնն ուրացող բոլոր փիլիսոփայներն անգամ չեն կրնար գրաւ դնել՝ թէ բաղուկս չեմ կըրնար վերցունել, մինչդեռ մարմնոյս բոլոր անդամները լաւ և առողջ փիճակի մէջ են: Այս փիլիսոփայից ըսկեպտականութիւնն ինչ կերպ ալ ձեռնարկէ՝ իմ հաւատի կամացս առջև ոչ ի՞նչ է:

Կենացս բոլոր գործերը անհերքելի կերպով կ'ապացուցանեն՝ թէ ես իմ ազատութեանս վրայ հաւատք ունիմ. խորհուրդ մը գործի չգրած, կը տարակուսիմ և կը խորհիմ, ասիկա կը ցուցնէ՝ թէ ազատ եմ: Երբ գործեմ, և գործս լաւ ըլլայ, բրածիս վրայ կ'սքանչանամ. Եթէ ընդհակառակն, գործս դէչ և ծանր հետեանքներ յառաջ բերէ, նուաստութիւն և ներքին անհանգստութիւն կ'զգամ: Մի և նոյն զգացմամբ կը դատեմ նմանեացս գործողութիւններն ալ. խնամք և զգուշութեամբ կը դաստիարակեմք տղայքները, աւելի բարոյն քան թէ չարին ճաշակն իրենց կուղեմք տալ. Չափահասներուն ալ խորհուրդ կուտամք, կը թելադրենք զիրենք, կսպառնամք և կը վարձատրեմք: Չեմք ըներ այնպիսի գործ կամ չեմք ըսեր այնպիսի խօսք, որ կամ մեր և կամ այլոց ազատութիւնն անով չսպառնացուի: Ի՞նչ է օրէնքը, որոյ վրայ մարդիկ

չերմ կերպով կը վիճարանեն , և որոյ վրայ կը հաստա-
տուի ընկերական և քաղաքական չէնքը : Ի՞նչ է դա-
տաստանական ատենը , ուր զվստուած վկայ կը կան-
չեն դատաւորք՝ իրենց դատաստանաց համար : Ի՞նչ
է գլխատութեան բեմը , ուր յանցանքը կը պատժուի ,
այլոց կենաց և պատուոյն ասպհնովութեան համար :
Վերցո՛ւր արատութեան հաւատքը , և ահա ընկերու-
թիւնը կը տապալի : Առանց ազատութեան , ո՛չ իրա-
ւունք , ո՛չ պարտք , ո՛չ երդումն , ո՛չ արդարութիւն ,
ո՛չ պարտաւորութիւն , ո՛չ յանցանք , ո՛չ առաքինու-
թիւն , ո՛չ ներումն և ո՛չ վարձատրութիւն կայ : Ա-
ռանց անոր ո՛չ երախտագիտութիւն և ոչ երկիւղա-
ծութիւն կայ :

Առանց ազատութեան՝ տանձարները հանդիսական
խաբէութիւններ են՝ ուր կըխոստանանք Աստուծոյ այն-
պիսի հնադանդութիւն՝ որ մեր ձեռքը չէ : Եթէ պատ-
շեմ , ո՛չ կրնամ սիրել , ո՛չ կրնամ երկրպագել եւ ո՛չ ալ
աղօթել :

Եթէ ինքզինքս ազատ կարծելով խաբուեր եմ ,
մարդկային սեռին ընդհանուրն ալ իմ հետ խաբուեր է :
Ազատութեան վրայ տարակուսողները միայն փիլիսո-
փայից մէջ կը գտնեմք . բայց ասոնց ալ ազատութեան
վրայ տարակուսելը՝ կը նշանակէ թէ լուրջայն ազա-
տութեան կը հաւատան : Այսպիսիներն ա՛լ շատ քիչո-
ւոր են : Գիլիսոփայութեան ծագմանէն ՚ի վեր ամենէն
հոգակաւոր փիլիսոփայներն ազատութեան ջատագով
կեցած են : Բոլոր մարդիկ այս հաւատքով կը ծնանին ,
և ամենքն ալ , ՚ի բաց առեալ խնաստաններ , նոյն հա-
ւատքը մինչև յմահ կը պահեն : Թագաւորն և հովիւն ,
երկուքն ալ պատասխանատու են , մին՝ իւր թագաւո-
րութեան , իսկ միւսը՝ իւր հօտին , և ամենէն սեղէտը
զինքը արդարացուցած կը համարի՝ երբոր դատաւո-
րաց առջև ըսէ՝ թէ ես այնպէս ընել չէի ուզեր , ա-
կամայ ձեռքէս այդ վտանգն ելաւ :

Աշխարհ աշխարհ , ըլլալէն ՚ի վեր ոչ միայն ամեն
մարդիկ կը հաւատան թէ ազատութիւն կայ , այլ և

հակառակն հաւասարեցնելն անկարելի է . Ոչ մէկին կարօտ չեմ, որ ինձի ըսեն՝ թէ դուն ազատ ես . հերիք է՝ որ ինչպէս կուղեմ անանկ կրնամ դործել : Վայրենին իւր ազատութեան կը հաւատայ , ինչպէս որ կը հաւատայ բարեկրթեալ քաղաքացին , ինչպէս կը հաւատայ ծերն , անանկ ալ տղան . Այս հաւատքը մեր կենաց ամեն դործերուն մէջ խառնուած է , և ասիկա խելութեան պէս դժուար բան չկայ : Ով որ դրութիւն մը հնարել կը կարծէ , որուն մէջ ազատութիւնն իբր թէ տեղի չունի , կը խօսի , կղզայ , և կ'ապրի այնպէս՝ ոչ լուն մէջ հարկաւ ազատութիւն կայ : Ազատութեան վրայ չը կասկածիր , այլ կասկածելու ջանք կ'ընէ : Ուր կրնաս դանել դիպուածապաշտ մը՝ որ ո՛չ ամբարտաւանութիւն ունենայ և ո՛չ խղճմտութիւն , կամ պէտք է ըսել թէ մարդս ազատ է , կամ պէտք է ընդունիլ թէ անյաղթելի կերպով կը յամառիմք ճշմարտութեան դէմ :

Աչքս կը բանամ՝ սա ծառը , սա մարդը , սա տունը կը տեսնեմ , ձեռքով սա սեղանատախտակը կը բռնեմ , ոտքս սա հողին վրայ կը դնեմ . ձեռքիս ոտքիս և աչքերուս դպող այս մարմիններուն համար կըրնամ ըսել թէ դոյութիւն չունին : Ոչ անմիջապէս կը հաւատամ , առանց մտածելու , վիճելու , վարանելու , ինչպէս որ ամէն մարդիկ կը հաւատան : Ինչո՞ւ . Որովհետեւ բնութիւնս անանկ կուղէ , որովհետեւ բնութիւնըս կը դրդէ ինձի՝ որ այնպէս հաւատամ անահանջելի բնազդումով : Սկեպտիկեանք՝ թող որչափ կուղեն պնդեն , ըրածնին իմաստակութիւն ըլլալը ես ինքնին կը տեսնեմ և կ'իմանամ , չեմ տեսներ փոքր բան մը իրենց կողմանէ , որ իմ ազատութիւնս կարենան ինձի սուտ հանել : Եթէ ես իմ բնութեանս իմ մէջս յաղթեմ , բնութիւն ըսելով՝ մարդկային բնութիւնս պէտքէ հասկընանք , ասկէ ի՞նչ բարի կամ օգտակար բան կրնայ յառաջ գալ . կրնամ՝ մարդ չըլլալ այնուհետեւ , կրնամ՝ աչքէս զատ ուրիշ բանով տեսնել , կամ մտքէս զատ ուրիշ բանով մտածել կամ հաւատալ : Երբոր մեր հետազօտութեանց մէջ՝ մտածութեան բուն և օրինաւոր կա-

նոնին կը ժամանեմք, ոչ ապաքէն անհնարին ծովեր ճեղքելով, այսպէս ըսենք, ոտքերնիս վրան դնելու ժայռը գտած կըլլանք։ Աղատութեանս հաւատալն ալ ահա այսպէս է, և երբոր աղատութիւնս բնական, հաստատուն և հարկաւոր է, այն ատեն նշաններն ստոյգ են՝ թէ աղատութիւնս ալ օրինաւոր կամ արդար է։ Մարդկային բնութեան սովորական ճանապարհէն դուրս ելլել ուզողները իմաստուն չեն, խոնարհ ըլլանք, մարդ ըլլանք, հասարակ զգացութեան և բացայայտութեան պէտք չէ որ դէմ դնենք, բաւական է՝ որ խղճմանքն իսկ խօսի, ալ պէտք է ապահով ըլլանք, որ նա խապաշարմունքով մը չը կուրանանք։

Եթէ ազատ չեմ, աղատութեան դաղափարն ուրեմն ուսկից առեր եմ։ Բառ մը հաղար անգամ դուն կրնաս կրկնել, ես չեմ կրնար իմաստը հասկնալ, մինչև որ այն բառին նշանակած առարկայն կամ իմ վրաս կամ ինձմէ դուրս ուրիշի վրայ չտեսնեմ։ Մարդս՝ եթէ ազատ չըլլար՝ ոչ միայն աղատութեան դաղափարը պիտի չունենար, այլ և պատճառի դաղափարն ալ։ Ինչպէս կրնար ունենալ, արտաքին աշխարհը չկընար տալ այդ դաղափարը, Հոգմին մոնչելը կը լսեմք, ծառի մ'ալ կ'յնալը կը տեսնեմք, ու կըսեմք. Հոգի՛ս, Կոնքանց։ Բայց մենք ի՞նչ տեսանք, առաջ հոգմը, յետոյ ծառին կործանելը, կամ որ նոյն է յաջորդական առընչութիւնը, և ոչ թէ պատճառի և արդեանց կապակցութիւնը։ Այսպէս են ամեն բնականական երեւոյթներ. կը տեսնեմք որ երկու եղելութիւն իրարու կը յաջորդեն, և մենք կը պնդենք՝ թէ այս յաջորդութիւնը հաստատուն է։ Արտաքին առարկաներէ առած փորձերնիս այսչափ է, և ասկէ անդին չանցնիր։ Երբոր մենք կը հետեցունենք՝ թէ մէկ երեւոյթը իմէ ետքը եկող երեւութիւն պատճառն է, պէտք է որ մենք պատճառին դաղափարը կանուխէն ճարած ունենանք, որովհետև շարժումն յառաջ բերող գործունեայ պատճառին և անկէ յառաջ եկած շարժման իրարու հետ հաջորդակցութեան դաղափարը խորհրդածութեամբ

կունենանք : Պատահական միասնականութիւն մը չէ , հարկաւոր յաջորդութիւն ալ չէ , այլ մեր ազատ կամքէն ելած գործի մը ազատ արտադրութիւնը՝ այս ինչ բանը ընենիս կամ չընենիս կամ այսպէս ընենիս և այնպէս չընենիս : Առանց կամքի միջամտութեան մեր ներսը և մեզնէ դուրս շատ մը եղելութիւններ իրարու ետևէ կուգան բնութեան օրինաց ձեռօք , բայց ազատութեամբ գործածնիս յանկարծակի և մէկ անդամով կը ձանձնանք , ազատութիւննիս կը զատեմք ամեն բանէ , և կ'զգամք՝ թէ այս ձիրքն է՝ որ մեզի մեր յատուկ արժանիքը կուտայ , և այս ձիրքն է՝ որ մեր զօրութիւնը կը չափէ , և աշխարհի այնչափ համադոյ էալ կաց մէջ մեր տեղը մեզի կը ցուցնէ : Նրկին և կրկին կը փորձենք , և ամէն անդամին ալ նոյն և մի բացայայտութեամբ կը ցուցնէ՝ թէ մեր կամքը գործերնուս վրայ ազդեցութիւն ունի : Ահա սյս կերպով , ըստ ճիշդ տրամադրութեան բնութեան , ազատութեան գաղափարը իւր մէջ ծրարած է պատճառի դադափարը . որովհետև ճիշդը խօսելով իւրմով կեցած պատճառն է միայն՝ որուն պատճառ անունը տալ կ'արժէ . եթէ ազատ չըլլայինք , պատճառ բառը մեզի համար բան մը չէր նշանակեր , ինչպէս քոյն բառը կոյրերուն համար : Առանց ազատութեան , որմէն ստացած ենք պատճառի գաղափարը , մեր իմացականութիւնը կրնար ունենալ չարժման գաղափարը , բայց պիտի չկրնար գիտնալ թէ կեանքն ինչ է :

Աւելորդ է ազատութիւնն ապացուցանելու ջանալնիս , որովհետև ամենքնիս ալ ինքզինքնիս ազատ կըզգամք : Նոյն իսկ գիտակցութեան ընդունածը մեր ամեն ապացոյցներէն , ինչպէս նաև մեր ամեն հերքումներէն վեր է . հաճոյքն կամ վիշտը չենք ապացուցաներ , ինչ հարկ կայ ուրեմն ազատութիւնն ապացուցանել :

Ազատութեան վարդապետութեան վրայ հաստատուած է պարտունց գիտութիւնը , և ինչ է պարտունց գիտութիւնը , անձնութիւնն կամ զոհողութեան

գիտութիւնն է : Աստուծոյ՝ և մարդոց , և ոչ թէ մեր անձին համար ապրիլ . ահաւասիկ պարտքը . Երբեմն Նախախնամութիւնը կուզէ որ մեր պարտքը գիւրիս ըլլայ . շատ անգամ ալ կ'աշխատէ զմեզ որ վտանգներ և նեղութիւններ կրելով՝ առ ինքն երթամք . կ'աշխատէ զմեզ իրեն համար մեր անորոժակները , շահերը , բարեկամութիւններն և ակնկալութիւնները մոռնալ , և իրեն համար մինչև անգամ կեանքերնիս տալ : Նախախնամութիւնը պարկեշտ մարդուն վարձքը գերեզմանին ետև պահած է , և որովհետև անոր վարձքն ամբառ է , ուստի կուզէ որ դժուարութեամբ ձեռք բերեմք այն վարձքը , Բայց մենք , տկար և կոյր , այս ճամբուն մէջ անձերնիս կը մաշենք , ներկայ թշուառութիւնը խիստ մօտէն կը տեսնեմք , իսկ ոչ բաւական՝ ապառնի վարձատրութիւնը , Մենք մեր վրայ կը գլխաւոր , և ըսկըզբանց վերանալով , անոնց դէմ մաքառելու համար , աւելի կը սիրեմք աղատութիւնն ուրանալ , հակառակ ստուգութեան , քան զոհողութիւնը յանձն առնուլ :

Ուրեմն նախ և յառաջ սկեպտականութիւնն անգէն և անապաւէն թողլով , մեր անձին աղատութիւնն այնչափ լաւ կերպով ապացուցանեմք , որ այլ ևս ո՛չ իմաստակներէ երկիւղ ունենամք , որովհետև այն ատեն անոնց իմաստականութիւնները անհիմն կըլլան , աւազի վրայ շինուած տուններու պէս , որք հողմոյ ամենագոյն շնչմանէն կը կործանին և հետքերնին անգամ չը մնար , և ո՛չ ալ վշտէն , որ իմաստակներէն ամենէն մեծըն և զօրաւորն է , որովհետև մեր վատութիւնն իրեն օժանդակ ունի :

Որդ , աղատութեան հաւատաւնուս մէջ անյողգողդ մնալու ամենէն ապահով և ստոյգ միջոցը ամեն մարդոց ալ ազատ ըլլալն ապացուցանելը չէ , թէ այս հաւատքն անոնց բնական և հարկաւոր է , թէ առանց աղատութեան , մեր բոլոր բնութիւնն անհասկնալի եւ հակասական կըլլայ , և թէ առանց աղատութեան ո՛չ պատիւ , ո՛չ աղատութիւն և ոչ ընկերութիւն կայ . այլ մեր ներքը , հանգարտութեամբ , առանց կրից և

առանց նախապաշարմունքի այն ազատ իշխանութիւնը
պահանջ, որոյ դէմ աշխարհ և մարդիկ այնչափ խոչըն-
դոտներ կը յարուցանեն, առանց զայն կարենալու
խախտել: Մարդ ինքն իրեն իւր ամենէն մեծ դասն և
իւր ամենէն մեծ տեսարանն է. ինք ինքնիս ուղ-
ղելու առաջին պայմանը՝ ինք ինքնիս հանձնալ գիտնա-
լըն է:

Հ Ն Ա Խ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

ՆԻ Կ Ի Ա

Նիկիա, քրիստոնէութեան վէպերուն մէջ խիստ աշուանի, բիւթանիոյ նախկին մայրաքաղաքն էր. թէ՛ իբրեւ պատերազմական և թէ՛ իբրեւ արքեպիսկոպոսաշիստ քաղաք, առաջին կարգը բռնած էր բիւթանիոյ միւս քաղաքաց մէջ. իսկ այսօր բոլորովին հիմնայատակ և ամայի, միայն աւերակներ կ'ընծայէ ճանապարհորդաց :

Նիկիա ընդարձակ հովտի մը մէջ կը գտնուի, Ասքանադեան լճին եզերքը, որ փոքր Ասիոյ ամենէն մեծ լիճերէն մին է. թրակիայէն բիւթանիա դաղթող առաջին ժողովուրդներն 'ի հարկէ Նիկիոյ նման լաւ տեղ մ'ընտրած պիտի ըլլան բնակութեան համար : Նիկիոյ հովիտն ամեն ժամանակ իւր արդասաւորութեամբ նըշանաւոր եղած է. բայց հիները դիտած էին՝ որ օդին մաքրութիւնը երկրին գեղեցկութեան չէր համապատասխաներ, և այն ասունի բնակիչք, ինչպէս այսօր ալ, ապականիչ հիւանդութեանց և ախտից ենթակայ էին. բիւղանթացի Ստեփաննոսի պատմութեան նայելով, 'ի սկզբան Պօթացի ժողովուրդք Նիկիա գաղթեցին, և անունը Անքօրա դրին : Սակայն ճիշդը խօսելով, վաւերական գրուածներ և յիշատակարաններ չըկան Նիկիոյ վրայ, բիւթանիոյ անկախ եղած միջոցին. ստոյգ ալ չէ թէ արդեօք տակաւին այն ատենները Նիկիա կա՞ր, որովհետեւ ըստ Ստրաբոնի, այս քաղաքին հիմնարկութիւնը շատ հին չէ : Անտիգոնոս, փիլիպպո-

սի տղայն՝ հիմնեց այս քաղաքը, և Անտիգոնիա կոչեց զայն, գրեթէ փրիստոսէ 313 տարի յառաջ, այն թուականին, յորում Անտիգոնոս Ասիոյ ամբողջ այս մասին տիրեց եւմենեայ մահուանէն վերջը: Անտիգոնոսի իշնայէն վերջը՝ Լիսիմաքոսի ձեռքն անցաւ այս քաղաքը, զոր՝ իւր կնոջ, Անտրիպատրոսի աղջկան անուամբ Նիկիա կամ Նիսիա կոչեց:

Ահաւասիկ մեր բոլոր գիտցածը յունական Նիկիոյ ծագման և սկզբնաւորութեան վրայ, որոյ պատմութիւնը դրած է Պլուտարքոսի գրոց մէջ յիշուած Մենեքրաթէս անուն մէկը:

Թէպէտ Ստրաբոն արքեպիսկոպոսանիստ տիտղոսը կուտայ Նիկիոյ, բայց Նիկոմիդիա այս տիտղոսը միշտ իրեն վերապահեց, և այս պատճառաւ յիշեալ երկու քաղաքաց իրարու հետ ունեցած թշնամութիւնն և աւտելութիւնը շատ դէպքերու մէջ յայտնուեցաւ, և արիւնահեղ պատերազմեր ըրին իրարու դէմ: Բիւթանիոյ թագաւորները շարունակ Նիկոմիդիա կը նստէին, ուր կը գտնուէին իրենց պալատները: Կայսերաց ատեն դըրոշմուած դրամներուն վրայ, Նիկիա արքեպիսկոպոսանիստ տիտղոսով նշանակուած չէ, սակայն քաղաքին շէնքերուն դրանց վրայ դրուած բազմաթիւ յիշատակարաններ կը վկային՝ թէ Նիկիա հասարակաց շէնքերուն վրայ արքեպիսկոպոսանիստ տիտղոսով կը նշանակուէր:

Կ'երևի՝ թէ Նիկիա այս տիտղոսը դարէ մ'աւելի սլահեց, որովհետեւ փրիստոսի 120 թուականին տակաւին այս տիտղոսը կը կրէր: Կոստանդիանոս 'ի պատիւ հոն դումարուած առաջին տիեզերական ժողովոյն՝ Նիկիա Նիկոմիդիոյ իշխանութեան լուծէն աղատեց, բայց վաղէնախանոս կայսրը՝ որ այս գաւառին քրիստոնեայները հալածեց, վերջնական կերպով արքեպիսկոպոսանիստ տիտղոսը Նիկիայէն առնելով՝ Նիկոմիդիոյ տուաւ: Անշուշտ այնուհետեւ էր, որ Նիկիոյ շէնքերուն վրայէն ալ արքեպիսկոպոսանիստ տիտղոսը վերցաւ:

Չանազան օտեւներն պատահած երկրաշարժները՝ որք Ասիոյ այս մասը կործանեցին, Նիկիոյ ալ չմնացեցին : Ադրիանոս կայսրը, Քրիստոսի 120 թուականին, Նիկիոյ պարիսպները կրկին կանգնեց, և սպիտակ մարմարինէ այն երկու դռները շինեց, որք տակաւին կան, մին՝ քաղաքին հիւսիսային և միւսն արեւելեան կողմերը : Վաղերիանոսի թագաւորութեան ժամանակ, 239 ին, Սկիւթացիք՝ որք Բիւթանիա արշաւած էին, Նիկիոյ փորելով, զայն հիմնադրաւոր կործանեցին, ինչպէս նաև Նիկոմիդիա : Այս բարբարոսներն երկայն տեւն չմնացին Բիւթանիա, և աւերեալ ու քանդեալ քաղաքները վերստին իրենց աւերակաց մէջէն բարձրացան, բայց այս վերջին շէնքերն առաջնոց վրայ տեսնուած ճարտարապետական նրբութիւններ չունեցան, անողորմ նիւթերով՝ խառն ի խուռն շինուեցնուեց համար :

Երեսուսն տարի վերջը, կղոդիոս Բ. կայսրը այն երկու դռները կանգնել տուաւ՝ որք մինչև ցայսօր կեցած են, մին՝ քաղաքին հարաւային, իսկ միւսը լճին եզերքը, արեւմտեան կողմերը : Այս դրանց վրայ գործուած արձանագրութիւնները կը վկայեն նաև որ կործանեալ պարիսպներն ալ կղոդիոս շինած է :

Նիկիա քաղաքին ամենէն վառաւոր թուականն այն է, որ տեւն քրիստոնէական կրօնքը, սլաշտպանեալ կոստանդիանոսէն, ձեռք առաւ իւր բոլոր զօրութիւնն և հեթանոսութեան հալածմանց մէջէն յաղթական դուրս ելաւ, այն հեթանոսութեան, զոր հերցուածող քրիստոնեայք նորոգելու կը ջանային : Առաջին տիեզերական ժողովը, որոյ մէջ երեք հարիւր ութըն և տասն Հայրապետք ուղղափառ հաւատոյ կանոնները սահմանեցին, եկեղեցական կարգադրութեան հիմերը դրին, և Արիոսի հերետիկոսութիւնը դատապարտեցին, այս հռչակաւոր ժողովն ոչ թէ եկեղեցւոյ, այլ կայսերական պալատին մէջ տեղի ունեցաւ :

Վաղենտինոսի թագաւորութեան ատեն, Նիկիա քաղաքին մէջ դարձեալ երկրաշարժներ պատահեցան,

որով շէնքերը կործանեցան, իսկ կայսեր հրամանաւ վերստին շինուեցան:

Յուստիանոսի թագաւորութեան ժամանակ, Նիկիա աւելի շքեղ և վառաւոր դիրք մ'առաւ, եկեղեցիներ և վանքեր շինուելով: Պատմութենէն գիտեմք որ այս կայսրը արանց և կանանց համար բաղմամբիւ կրօնական հաստատութիւններ հիմնեց: Զրմուղներ և ջերմուկներ շինեց, որք մինչև այն ատեն չկային Նիկիոյ մէջ. այս ջերմուկները խիստ կարևոր էին, որովհետև բաղմամբիւ մարդիկ, կայսրութեան ամեն կողմերէն ալ այս քաղաքը կուգային: Այսօր Յուստիանոսի ջերմուկներէն և ոչ մին մնացած է, և Սուլթաններուն կանգնած մեծ բաղանիքներն ալ, կործանուած և երեսի վրայ թողուած, Նիկիոյ միւս աւերակաց վրայ աւելցուած են:

Նիկիա արքեպիսկոպոսանիստ քաղաքաց մէջ առաջին կարգը բռնեց միշտ, իւր մէջ գումարուած առաջին տիեզերական ժողովոյն պատճառաւ: Նիկիա, հանդարտ, խաղաղ և երջանիկ ընդ պաշտպանութեամբ յունական կայսերաց, արաբացի յաղթականաց յարձակմանց գլխաւոր առարկայն եղաւ, Այս արաբացի յաղթականները, իբրև գլխաւորք թափառական ցեղերու, փոքր Ասիոյ հարաւային կողմը գալով, քիչ ժամանակի մէջ այնպիսի հզօր թագաւորութիւն մը հիմնեցին, որ Բիւզանդիոյ հին կայսրութիւնը զարհուրեցուց: Առաջին ամիրապետներուն ատեն, Արաբացիք, մինչև Բիւթանիոյ Հերակլիա քաղաքը յառաջեցին, մեծամեծ յաղթութիւններ ընելով, և ետ չընչուեցան, մինչև որ Բիւզանդիոյ կայսերաց հետ, մահմետականաց արտօնութիւններ չնորհել տալու համար դաշինքներ չը գրին, Բայց խաղաղութիւնն երկայն չտևեց, և Արաբացւոց յաղթական զէնքերը Նիկիոյ պատնէշներուն դէմ խորտակուեցան, Նիկիոյ, որ հակառակ իրեն կըրած այնչափ հարուածոց, տակաւին բոլոր գաւառին ամենէն զօրաւոր և ամենէն զարհուրելի տեղին էր: Լևոն Փիլիսոփայ և իւր որդին Կոստանդինոս Բօրֆէ:

րօժէնէթ կայսերք Նիկիոյ մարմարիոնէ պարիսպները կանգնեցին , աշտարակներով հանդերձ , որք քաղաքին հիւսիսային արևելեան կողմը կերևին , և անոնց վրայ , 912 ին Սրաբացւոյ դէմ տարած յաղթութիւննին արձանագրեցին :

Յունական կայսերաց այս յաջողութեններն քիչ մը ժամանակ Սրաբացւոյ ձեռնարկութիւններն արդիւնցին . բայց մետասաներորդ դարուն միջոցները , 1074 ին , Սելճուգիացի Սօլիման , իկոնիոյ Սուլթանը , Նիկիոյ յաղթեց , և յունական կայսրը քաղաքը բոլորովին Սօլիմանին յանձնեց իրրև իւր ստացուածքը : Սօլիմանին երկու տղայքները , իրենց հօրը մահուանէն վերջը բանտէն փախելով , ուղղակի Նիկիա եկան , որ Սուլթաններու վայելուչ պատիւներով և յարգանքներով ընդունուեցան , և քաղաքին կառավարիչը զայն անոնց ձեռքը յանձնեց , յաջորդութեան իրաւունքով իբրև անոնց սեփականութիւնը : Խըլիճ — Սրսլան , այս երկու եղբայրց անդրանիկը , ուզելով քաղաքին բազմութիւնը շատցունել , և անոր իւր նախկին դիրքն ու կարևորութիւնը տալ , Նիկիոյ չրջակայները գտնուող պահապան զօրաց կիներն ու տղայքները ժողովել տալով՝ հրամայեց որ դան քաղաքը բնակին : Հին ատենի յաղթականներէն մնացած սովորութիւն էր քաղաքի մը բնակիչներն առնուլ և ուրիշ քաղաք փոխադրելը : Այս կերպով էր որ Սուլթանները զՄելիտինէ անմարդաբնակ ըրին , որ Յուստիանոսի ատեն , երկրորդ Հայոց ամենէն մեծ քաղաքներէն մին էր , և անոր բնակիչները Կոստանդնուպօլիս փոխադրեցին : Այն ժամանակէն ի վեր է որ Հայոց աղբը այս մայրաքաղաքին մէջ բաղմացաւ :

Սելճուգիացի իշխանաց առ արուեստս ունեցած ճաշակն , Նիկիա ալ ունեցաւ , և սկսաւ իւր պարիսպներուն մէջ արաբական քաղաքակրթութեան նոր դար մը ծաղկիլ . Այս իշխանները , ախոյեանք Պաղատաի և Բօստուլի ամիրապետներուն , դիտութեանց և արուեստից քաջահմուտ մարդիկներն իրենց պալատը կանչե-

ցին : Այս իշխանները արուեստից նոր ասպարէզ մը
բացին , որոյ մէջ արեւելեան արուեստագէտք հսկայա-
քայլ յառաջադիմութիւններ ըրին : Սեւճուդիացի իշ-
խանք Արաբիայէն և Պարսկաստանէն աստղաբաշխներ
և բանաստեղծներ կանչեցին : Յիշեալ երկիրներէն ա-
րուեստագէտներ ալ բերին , որք այն մեծ և գեղեցիկ
շէնքերը կանդնեցին , որոց ճաշակը Չինաստանի հին
կայսրութիւնը արեւմտեան Ասիոյ մէջ տարածած էր :

Վերջապէս , Նիկիա , Սեւճուդիացի իշխանաց ա-
տենն ալ անուանի եղաւ Բիւթանիոյ մէջ , թէ՛ զիտու-
թեանց և թէ՛ արուեստից կողմանէ , և կերպով մը
իւր առաջին ժամանակաց յիշատակն արթնցաւ իրեն
մէջ :

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ

ԱՐԱԲԱՑԻ ԹԱԳԱԽՈՐՆ ԵՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

Արաբացի թագաւոր մը զարմանալի յիշողութիւն ունէր : Որչափ ալ երկայն բանաստեղծութիւն ըլլար, մի անգամ լսելով հեղինակին հաւասար գոց կրնար ըսել . թագաւորն իրեն պէս գրեթէ մի և նոյն զարմանալի յիշողութիւնն ունեցող երկու սպասաւոր ալ ունէր . Ասոնց մին, առանց կակաղելու, երկու անգամ լսած բանաստեղծութիւնն կրնար գոց ըսել, նոյնպէս միւսն ալ եթէ երեք անգամ լսած ըլլար :

Երբ բանաստեղծ մը թագաւորին պալատը երթալով, ուղէր յօրինած բանաստեղծութիւնը կարդալ, և արհեստին մէջ ճարտար և յաջողակ ըլլալուն փորձը ցուցնել, թագաւորը կը խոստանար բանաստեղծին որ եթէ բանաստեղծութիւնն նոր և յանձնէ գրուած ըլլայ, ձեռագրին ծանրութեան չափով ոսկի պիտի կըշռէ 'ի վարձատրութիւն . Բանաստեղծը վստահ ըլլալով որ գրած բանաստեղծութիւնը մէկէն փոխ առած կամ գողցած չէ, կսկսէր բարձրաձայն կարդալ, բայց հազիւ թէ վերջը կուգար, թագաւորը կրէր՝ թէ գրած բանաստեղծութիւնդ նոր չէ, և չափ տարիներէ 'ի վեր լսած եմ այդ բանաստեղծութիւնը, մանաւանդ թէ գոց ալ գիտեմ : Յետոյ թագաւորը կսկսէր բառ առ բառ և առանց սխալելու ամբողջ գրուածը գոց կարդալ . վերջը սա՛ ալ կ'ըսէր բանաստեղծին որ սպասաւոր մ'ալ ունիմ, որ ինձի պէս բանաստեղծութիւնդ գոց կրնայ ըսել . Եւ որովհետեւ թագաւորին առաջին սպասաւորը երկու անգամ լսած կըլլոր բանաստեղծութիւնը,

մէկ մը բանաստեղծէն և մէկ մ'ալ թագաւորէն, իւր տիրոջ առջև ներկայանալով, գոց կը կարդար, նոյնպէս միւս սպասաւորը, որովհետեւ երեք անգամ լսած կ'ըլլար, բանաստեղծէն, թագաւորէն և սպասաւորէն : Բանաստեղծը կսկսէր տակնու վրայ ըլլալ և մտածել թէ իրմէ զատ ի՞նչպէս միւսները իւր գրած բանաստեղծութիւնը գիտեն, բայց վերջապէս չկրնալով թագաւորին հակառակիլ, կստիպուէր ձեռնունայն պալատէն մեկնիլ :

Էլ — Ասմայէ անուն անուանի բանաստեղծ մը իւր ընկերակցաց դժբաղդութեան վրայ ցաւելով՝ միտքը դրաւ որ ինքն ալ թագաւորին խաղ մը խաղայ : Աշխատելով, արաբական լեզուին, թէ՛ ըմբռնելու և թէ՛ հնչելու մասին դժուար բանաստեղծական բառերով բանաստեղծութիւն մը գրեց, և ծալտեալ կերպարանքով ուղղակի թագաւորին պալատը գնաց, և թագաւորին ներկայանալով՝ խնդրեց որ 'ի պատիւ նորին վեհափառութեան յօրինած բանաստեղծութիւնը կարդայ, թագաւորը վարձատրութեան համար միւս բանաստեղծից հետ գրած պայմանները էլ — Ասմայէին ալ առաջարկեց : Բանաստեղծը՝ թագաւորին պայմանները չգիտնալ ձեացունելով, հարցուց՝ թէ թէ ի՞նչ են այդ պայմանները : Թագաւորն ալ սկսաւ մի առ մի պայմանները յիշել, որոյ գլխաւորներն այն էր՝ թէ պիտի չվարձատրէ բանաստեղծը՝ եթէ գրածը նոր և յանձնէ չըլլայ :

Բանաստեղծը, պատասխանելով որ ուրիշին գրած բանաստեղծութեանց հեղինակն ինքզինք կարծել տալու տղայամտութիւնը չունի, և համոզելով թագաւորը որ ինքն գրած է իրեն ուղերձ ընելու բանաստեղծութիւնը, սկսաւ կարդալ գրածը : Թագաւորը խռովեցաւ, որովհետեւ և ոչ մէկ բառ կրցաւ միտք պահել, ինչպէս նաև իւր երկու ծառայներն ալ : Թագաւորը կրսէ բանաստեղծին որ այդ գրուածը նոր է, որովհետեւ առաջին անգամն է որ կը լսէ : Յետոյ կը հրամայէ բանաստեղծին որ ձեռագիրն իրեն տայ, որպէս զի զին-

քը՝ վարձատրէ , բանաստեղծը առանց խռովելու ,

— Տէ՛ր, կ'ըսէ , հաճեցէք ձեր սպասաւորներէն երկուքը զրկել , ձեր ուղածը հոս բերելու համար :

— Ի՞նչ բերել պէտք է , կաղաղակէ թագաւորը , ձեռագիրը վրադ չէ՞ :

— Ո՛չ , կը պատասխանէ բանաստեղծը . այս բանաստեղծութիւնը գրած ատենս , որովհետեւ աղքատ եմ , թուղթ չունէի , և ստիպուեցայ երկու խոշոր քարերու վրայ գրել , զոր հայրս մեռած ատեն , ինձի ժառանգութիւն թողած էր . այս քարերը , պալատին դրան առջև , ուղտին կունակն են :

Թագաւորն որոգայթը ինկած էր , և ուղտը այն ահագին քարերուն ծանրութեան ներքև կընկճուէր . թագաւորը իրեն խոստումը կատարելու համար , իւր քուրդ Գանձը պիտի կշռէր . Այս դասը լաւ ըմբռնելով այնուհետև բանաստեղծից դէմ իրեն անվայել վարպետութիւններ չբանեցուց , և իւրաքանչիւր բանաստեղծ , իւր արժանեաց համեմատ վարձատրեց :

ՍԿԶԵՈՒՆՔ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՊԱՏՈՒՆԻՒԹ ՄԱՎԵԱՆ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՐՄԱՇ

Ի ՎԱՆՍ ԶԱՐԲԱՎԱՆ Ս. ԱՐՏՈՒԱՆԱՅԵՆ

—X 1875 X—

Այս պատուական աշխատութիւնն խալաքի կեսար քանթու ժամանակակից հեղինակին պատանեաց համար յօրինած ընտիր գրքուկին հետևողութեամբ շարադրած և հարց պատասխանիով դասական ոճոյ յարմարցուցած էր բաղմարդին Յովհաննէս Պատուելին Մավեան, և 1865 ին տպագրեալ և սպառած լինելով՝ այս երկրորդ անգամ հեղինակին սրբադրութեամբն ու օգտակար յաւելուածներով 'ի լոյս կ'ընծայեմք. Դպրոցներուն մէջ ասոր գործածութիւնը խիստ օգտակար տեսնուելով, առաջարկութեամբ և Պօլսոյ և դաւառաց քանի մը դպրոցներու տնօրէնութեան, ահաւասիկ վերատին 'ի լոյս կ'ընծայուի յուսով ընդունելութեան 'ի համօրէն Աղգէս :

Իր դանտի Գալաֆեան գրատունը : Գին 6 զրշ :

ՅԱՐՄԱՇ Ի ՏՊԱ. Զ. Ս. ԱՐՏՈՒԱՆԱՅԵՆԻ ՎԱՆԱՅ

ՅՈՅՍ Ը կերեւի տալան անդամ մը 64 երեսէ բաղկացեալ
տետրով մը : Դիմն է ամեն տեղւոյ համար մէկ տարին երեք
արծաթ մէճիտիէ : Վեց ամսուան համար՝ երկու արծաթ մէճի-
տիէ առանց ծախուց ճանապարհի :

ՅՈՒՍՈՅ հետ յարաբերութիւն ընելու համար պէտք է
թղթակցիլ յանուն խմբագրութեան :

ՄՏՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵՐ :

Կ. ՊՕԼԻՍ. Գրականաւ եղբարք Գալափեան . Չաքմաք-
նըլար եօգուշու

ԲԵՐԱ . Եփանվաճառ Ստեփան անդա Կիւլէրեան : Տօղրու եօլ
պարագան , թիւ 173

ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ . Մ. Յովհաննէս անդա Եղըքճեան

ՊԱՐՏԻՋԱԿ . Մ. Յարութիւն անդա Մ. Կարապետեան

ԱՏԱԲԱԶԱՐ . Պ. Արմենակ Յ. Երամեան

ԱՆԴՐԻԱՆՈՒՊՕԼԻՍ . Թորդմեան ընկերութիւն

ԿԱՐՍ . Մերտիչ Էֆէնտի Երամեան

